

IFD

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

Burdur Mehmet Akif Ersoy University
Journal of Theology Faculty

e-ISSN: 2757-6418
(Aralık / December 2022) 3/2

ARAPÇA'NIN HEVSÂ DİLİNİN GELİŞMESİNE ETKİSİ

The Contribution of the Arabic Language to the Development of the Hevsâ Language

HASAN SOYUPEK

Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Isparta,
Türkiye

Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and
Rhetoric, Isparta, Türkiye

hasansoyupek@sdu.edu.tr
orcid.org/0000-0002-0971-8049
<https://ror.org/04fjte88>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 20 Ekim/October 2022
Kabul Tarihi/Accepted	: 24 Kasım/November 2022
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2022

ATIF / CITES AS

Soyupek, Hasan. "Arapça'nın Hevsâ Dilinin Gelişmesine Etkisi". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık/December 2022), 194-226.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. Yayıncı / Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty. Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Hasan SOYUPEK.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

The Contribution of the Arabic Language to the Development of the Hevsâ Language

Abstract

Arabs made an effort to spread Islam to the African continent through trade, as a result of this effort, Islam reached Nigeria from the western regions. In the following process, the notables of the Arabs established institutions such as schools and masjids, institutes and universities in order to teach and memorize the Qur'an in order to spread Islam in different parts of the continent. While dealing with trade, the Arabs needed a language of mutual agreement among themselves and they tried to meet this need with Arabic. Parallel to this, Arabic began to spread in the region. Hevsâ language, which is accepted as the official language in Northern Nigeria, is a name used for both the people who speak this language and the place where this people live. Hevsâ tribes, on the other hand, are considered as people who migrated to different regions and preserved their language and culture. Hevsâ language, which is accepted as the official language in Northern Nigeria, is a name used for both the people who speak this language and the place where this people live. The Hevsâ people, who were in contact with the Arabs through Islam, took a serious interest in Arabic. The scientists of the region, which was fed with the Arabic culture over time, contributed to the development of their culture by transferring this culture to the Hevsâ language. The influence of Hevsâ language from Arabic is understood from the suffixes at the end of the Arabic words used. There are many words of Arabic origin especially in religious, cultural, social and commercial fields, and a similar situation appears in the fields of education, science and technology. Therefore, it is seen that Arabic words dominate the Hevsâ language. In addition, in order to contribute to the protection and spread of Arabic, nahiv, saraf, aruz etc. Arabic books have been written in the fields.

Keywords: Hevsâ Language, Arabic, Hevsâ Literature, Africa, Nigeria.

Arapça'nın Hevsâ Dilinin Gelişmesine Etkisi

Öz

Araplar ticaret vesilesi ile İslâm'ın Afrika kıtasına yayılmasında çaba göstermişler, bu çaba sonucunda da İslâm batı bölgelerinden Nijerya'ya ulaşmıştır. İlerleyen süreçte de Arapların ileri gelenleri kıtanın farklı yerlerinde İslâm'ın yayılması için Kur'an'ın öğretilmesi ve ezberletilmesi gayesiyle mektep ve mescitlerden tutun enstitü ve üniversite düzeyinde kurumlar tesis etmişlerdir. Araplar ticaret işi ile uğraşırken aralarında karşılıklı anlaşma diline ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyacı da Arapça ile gidermeye çalışmışlardır. Buna paralel olarak Arapça bölgede yayılmaya başlamıştır. Kuzey Nijerya'da resmî dil olarak kabul edilen Hevsâ dili, hem bu dili konuşan halk hem de bu halkın yerleşik olarak oturduğu yer için kullanılan bir isimdir. Hevsâ kabileleri ise farklı bölgelere göç edip dillerini ve kültürlerini muhafaza eden kimseler olarak kabul edilmektedir. İslâm'ın aracılığı ile Araplarla temas halinde olan Hevsâlılar Arapçaya karşı ciddi ilgi duymuşlar, zaman içerisinde Arap kültürü ile beslenmiş olan bölgenin bilim adamları bu kültürü Hevsâ diline naklederek kültürlerinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Hevsâ dilinin Arapçadan etkilenmesi, kullandığı Arapça kelimelerin sonundaki eklerden anlaşılmaktadır. Özellikle dînî, kültürel, sosyal ve ticarî alanlarda Arapça asıllı kelimeler çok olduğu gibi, eğitim, ilim ve teknoloji alanlarında da benzer bir durum gözükmektedir. Dolayısıyla Arapça kelimelerin Hevsâ diline hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca Arapça'nın korunması ve yayılmasına katkı sağlamak için nahiv, sarf, aruz vs. alanlarda Arapça kitaplar yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hevsâ Dili, Arapça, Hevsâ Edebiyatı, Afrika, Nijerya.

Summary

The spread of Arabic to the east and north of the African continent and its influence on their languages and cultures. from the 19th century. It has been realized as a result of its wide spread in the period up to the century. Due to the spread of Arabic and Islamic Arabic culture in the continent, Sufi orders emerged and spread among Muslims. In the following process, the notables of the Arabs established institutions such as schools and mosques, institutes and university-level institutions in different parts of the continent for the purpose of teaching and memorizing the Qur'an. While dealing with trade in the continent, the Arabs needed a language of mutual agreement among themselves and they tried to meet this need with Arabic. Parallel to this, Arabic began to spread in the region.

Hevsâ language, which is accepted as the official language in Northern Nigeria, is a name used for both the people who speak this language and the place where this people live. The Hevsâ language is accepted as one of the major languages in North Africa, especially the Arabic spoken by Muslims, and the Swahili language in East Africa, and it is based on the Kano folk dialect in its current form. This language was written in Arabic letters before and continued in this way for about two hundred years. Then at the beginning of the twentieth century, it was written in Latin letters as a general language.

The people of Hevsâ, who were in contact with the Arabs through Islam, took a serious interest in Arabic, and the scientists of the region, which was nourished by the Arabic culture over time, contributed to the development of their culture by transferring this culture to the language of Hevsâ. On the other hand, religious sects in the region made great efforts to spread Islam and Arab culture in order to ensure the connection of Hevsâ language with Arabic.

As it is known, the interaction of languages with each other is seen as a natural process. Accordingly, developing languages are influenced by ancient languages. Of these languages, Arabic influenced African languages and cultures, and thousands of books, treatises, documents and treaties were written in Arabic.

Scientific madrasahs, institutes, scientific circles and corridors in various cities of the region are at the forefront of the things that connect the Hevsâ language with Arabic. At the same time, these places contributed to the spread of Arabic teaching. In the language of Hevsâ, there are many words of Arabic origin in religious, cultural, social and commercial fields, and the situation seems similar in the fields of education, science and technology. On the other hand, the influence of Hevsâ language from Arabic is understood from the suffixes at the end of the Arabic words used.

The founder of the Sokoto dervish state, Osman b. Fûdî, his brother Abdullah b. Fûdî and his son Muhammed Bello gave great importance to Arabic and its literature, which would help to understand the Qur'an, Sunnah and Islamic sciences, and they themselves wrote many works in the Arabic language. On the other hand, while the people of Hevsâ used Arabic letters in the writing of government documents and books, and in the religious courts, the poets wrote their poems in Arabic letters for various purposes.

Now Arabic words are used in some official affairs in the Hevsâ region, Friday etc. It has been used as a dictionary which is continued in prayers, social relations, marriage and birth sermons. Negotiations, discussions, comments, note-taking and correspondence between some scholars and students in scientific circles were also made in Arabic. In addition, in order to contribute to the protection and spread of Arabic, syntax, Morphology, prosody etc. Arabic books have been written in the fields.

The proportion of Arabic words in the Hevsâ language is very large. Studies on this ratio have not been able to reveal a clear figure by asserting different figures. The abundance of words inherited from Arabic is due to the religion of Islam and the influence of Arabic on the people of Hevsâ. Hevsâ scholars also used Arabic in the copyright of books in various scientific fields and wrote hundreds of books, treatises and divans. In particular, besides Arabic literature, morphology and syntax, books were written in the field of Sufism.

The influence of Arabic on the Hevsâ language was not only in the field of words and terms, but also in the field of literature, namely poetry, prose and parable. In this context, Hevsâ literature has been influenced by Arabic culture and literature and has taken many words and compositions from Arabic. Because the learning of the Qur'an and the use of Arabic letters in local languages helped this influence. People first tried to read and learn the religious books written in Arabic, then they translated them into local languages and started to write commentaries and annotations on these books. As a result of this, a group of intellectuals, which dominates the books written in Arabic, was formed. Persons who took part in reform efforts, especially Osman b. Fûdî, recited odes and religious poems in their mother tongues with enthusiasm and excitement. Besides the manuscripts written in Hevsâ language, the people continued to write poems in their mother tongue, albeit partially. Osman b. Fûdî's son Isa and his daughter Esma translated some of their fathers odes into Arabic. The poet al-Vezir Cüneyd also translated some of Esma bint Fûdî's tales into Arabic. In addition, Sheikh Abdulkadir b. Mustafa translated Esma bint Fûdî's eulogy written in Fûlânî language into Arabic.

While writing their poems, poets from Hevsâ used the words they borrowed from Arabic, and took into account the peculiarity of their local language and put them into molds in a good way. The poems of Hevsâ poets were influenced by Arabic poetry not only in rhyme but also in general. The fact that the people of the region are extremely interested in Arab culture confirms this. There are two reasons why the poets of Hevsâ took and used many words from Arabic. The first is that the local languages are limited compared to Arabic, and the second is that some poets especially like to declare their authority in Arabic.

Özet

Arapça'nın Afrika kıtasının doğu ve kuzeyine doğru yayılması ile dillerini ve kültürlerini etkilemesi İslam'ın XIII. asırdan XIX. asra kadar geçen süre içerisinde geniş bir şekilde yayılmasının sonucunda gerçekleşmiştir. Kıtada Arapça ve İslâm Arap kültürünün yayılmasından dolayı müslümanların arasında sûfi tarikatlar ortaya çıkmış ve yayılmıştır. İlerleyen süreçte de Arapların ileri gelenleri kıtanın farklı yerlerinde Kur'an'ın öğretilmesi ve ezberletilmesi gayesiyle mektep ve mescitlerden tutun enstitü, üniversite düzeyinde kurumlar tesis etmişlerdir. Araplar kıtada ticaret işi ile uğraşırken aralarında karşılıklı anlaşma diline ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyacı da Arapça ile gidermeye çalışmışlardır. Buna paralel olarak Arapça bölgede yayılmaya başlamıştır.

Kuzey Nijerya'da resmî dil olarak kabul edilen Hevsâ dili, hem bu dili konuşan halk ve hem de bu halkın yerleşik olarak oturduğu yer için kullanılan bir isimdir. Hevsâ dili Kuzey Afrika'da özellikle de Müslümanların konuştuğu Arapça, Doğu Afrika'da Sevâhili dili gibi büyük dillerden kabul edilmekte olup, şu anki şekliyle Kano halk lehçesine dayanır. Bu dil, önceleri Arap harfleri ile yazılmış ve yaklaşık iki yüz yıl bu şekilde devam etmiştir. Sonra yirminci asrın başında genel bir dil olarak Latin harfleri ile yazılmıştır.

İslâm'ın aracılığı ile Araplarla temas halinde olan Hevsâlılar Arapçaya karşı ciddi ilgi duymuşlar, zaman içerisinde Arap kültürü ile beslenmiş olan bölgenin bilim adamları bu kültürü Hevsâ diline naklederek kültürlerinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Diğer taraftan Hevsâ dilinin Arapça ile irtibatını sağlamada bölgedeki dinî tarikatlar da İslâm ve Arap kültürünün yayılmasında büyük çaba sarf etmişlerdir.

Bilindiği gibi dillerin birbiri ile etkileşimi doğal bir süreç olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak gelişmekte olan diller kadim dillerden etkilenmektedir. Bu dillerden Arapça, Afrika dillerine ve kültürlerine etki etmiş ve binlerce kitap, risale, vesika ve antlaşmalar Arapça ile yazılmıştır.

Hevsâ dilinin Arapça ile irtibatını sağlayan şeylerin başında bölgenin çeşitli şehirlerinde ilmi medreseler, enstitüler, ilim halkaları ve dehlizler gelmektedir. Aynı zamanda bu mekânlar Arapça öğretiminin yayılmasına da katkı sağlamıştır. Hevsâ dilinde dinî, kültürel, sosyal ve ticarî alanlarda Arapça asıllı kelimeler çok olduğu gibi, eğitim, ilim ve teknoloji alanlarında da durum benzer şekilde gözükmektedir. Diğer taraftan Hevsâ dilinin Arapçadan etkilenmesi, kullandığı Arapça kelimelerin sonundaki eklerden anlaşılmalıdır.

Sokoto derviş devletinin kurucusu Osman b. Fûdî, kardeşi Abdullah b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello dönemlerinde Kur'ân, sünnet ve İslâmî ilimlerin anlaşılmasına yardım edecek Arapça ve edebiyatına çok önem vermişler ve bizzat kendileri Arap dilinde pek çok eser kaleme almışlardır. Diğer yandan Hevsâlîlar Arap harflerini hükümet vesikaları ile kitaplarının yazımında ve şer'î mahkemelerde kullanırlarken, şairler de şiirlerini çeşitli maksatlarla Arap harfleri ile yazmışlardır.

Artık Arapça lafızlar Hevsâ bölgesinde bazı resmi işlerde, Cuma vs. ibadetlerde, sosyal münasebetlerde, evlilik ve doğumlarda yapılan hutbelerde sürdürülen bir lügat olarak kullanılmıştır. İlmî çevrelerde bazı ulema ve öğrenciler arasında yapılan müzakere, tartışma, yorumlar, not almalar ve yazışmalar da Arapça ile yapılmıştır. Ayrıca Arapça'nın korunması ve yayılmasına katkı sağlamak için nahiv, sarf, aruz vs. alanlarda Arapça kitaplar yazılmıştır.

Hevsâ dilinde yer alan Arapça kelimelerin oranı çok büyüktür. Bu oran ile ilgili araştırmalarda farklı rakamlar ileri sürülerek net bir rakam ortaya konulamamıştır. Arapçadan intikal eden kelimelerin çokluğu, İslâm dini ile Arapça'nın Hevsâ halkı üzerinde bıraktığı etkiden kaynaklanmaktadır. Hevsâ uleması da çeşitli ilmî alanlarda kitapların telifatında Arapçayı kullanmış ve yüzlerce kitap, risale ve divanlar yazmışlardır. Özellikle de Arap edebiyatı, sarf ve nahiv yanında tasavvuf alanında kitaplar yazılmıştır.

Arapça'nın Hevsâ diline etkisi, sadece kelime-terim alanında olmayıp, edebiyat alanında yani şiir, nesir ve kıssada da gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Hevsâ edebiyatı Arap kültür ve edebiyatından etkilenmiş ve Arapçadan pek çok lafız ve terkip almıştır. Çünkü bu etkilenmeye Kur'ân'ın öğrenilmesi yerel dillerde Arap harflerinin kullanılması yardım etmiştir. İnsanlar önce Arapça yazılı dinî kitapları okumaya, öğrenmeye çalışmışlar, sonra da yerel dillere tercüme etmişler ve bu kitaplara şerh ve haşîye yazmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da Arapça yazılı kitaplara hâkim bir aydın zümresi oluşmuştur. Osman b. Fûdî başta olmak üzere ıslahat çalışmalarında yer alan kimseler, buldukları her yerde, anadillerinde coşku ve heyecan içerisinde kaside ve dinî şiirler okumuşlardır. Hevsâ dilinde yazılan el yazma eserlerin yanında kısmen de olsa halk kendi anadillerinde şiir yazmayı sürdürmüşlerdir. Osman b. Fûdî'nin oğlu İsa ve kızı Esmâ, babalarının bazı kasidelerini Arapçaya tercüme etmişlerdir. Şair el-Vezîr Cüneyd de Esmâ binti Fûdî'nin bazı kıssalarını Arapçaya tercüme etmiştir. Ayrıca Şeyh Abdulkadir b. Mustafâ, Esmâ binti Fûdî'nin Fûlânî dilinde yazdığı kasidesini Arapçaya tercüme etmiştir.

Hevsâlî şairler şiirlerini yazarken Arapçadan aldıkları lafızları kullanırken yerel dilinin özelliğini de dikkate alarak iyi bir şekilde kalıba koymayı gerçekleştirmişlerdir. Hevsâlî şairlerin şiirleri Arap şiirinden sadece kafiyede değil, genel anlamda etkilenmişlerdir. Zira bölge insanların Arap kültürüne aşırı ilgi duymaları bunu teyit etmektedir. Hevsâlî şairlerin Arapçadan pek çok kelime alıp kullanmaları iki sebebe dayanmaktadır. Birincisi, Arapçaya kıyasla yerel dillerin sınırlı olmaları, ikincisi ise özellikle bazı şairlerin Arapçada otorite olduklarını ilan etmeyi sevmeleridir.

Giriş

Arapça, Afrika kıtasına kültürü ile birlikte girmiş, kıtanın doğu ve kuzeyine doğru yayılmış, dillerini ve kültürlerini etkilemiştir.¹ Bu etki, kıtada İslam'ın XIII. asırdan XIX. asra kadar geçen süre içerisinde geniş bir şekilde yayılmasının sonucunda gerçekleşmiştir.² Arap sultanları da İslamın yayılması için kıtanın pek çok yerinde Kur'an'ın okunuş ve yazılışının öğretilmesi yanında ezberletilmesi için Kur'an mektepleri, mescitler, dînî enstitüler, Ezher ve Zeytûniye gibi büyük İslâmî kurumlar tesis etmişlerdir. Bu da Arapça'nın Afrika kıtasının geniş bir alanına yayıldığını göstermektedir.³ Hatta Arap harfî ile yazılmış yazılar, sarayların ve evlerin ön cephelerinde ağırlığını hissettirmiştir.⁴ Diğer taraftan Arapça, Afrika kıtasının pek çok yerinde Arapça konuşan müslüman meliklerin resmî yazışma ve konuşma dili olarak hâkimiyetini sürdürmüştür.⁵

Afrika'da Arapça ve İslâm Arap kültürünün yayılmasından dolayı müslüman toplumlarından pek çoğunun arasında sûfî tarikatlar ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Özellikle de önce Kadiri, Nakşi tarikatları ve daha sonra da Tîcânî gibi diğer tarikatlar yayılmıştır.⁶

Kıtada yer alan ve İslâm'a girmeden önce puta tapan Hevsâ kabileleri⁷, Fûlâniler ile irtibatlı olmanın yanında Araplar ve Acemler ile de karışık idiler.⁸ Daha sonra bölgeye gelen Arap tüccarlar vasıtasıyla İslam ile tanışmışlar,⁹ farklı yollarla İslama girerek,¹⁰ ilk mescidi Miladi 1381 yılında Kanoda inşa etmişler¹¹ ve ilerleyen zamanlarda da pek çok köyde mescitler açmışlardır.¹² Özellikle İslâmî etkinliklerin Hevsâ bölgesinin fikrî, kültürel ve siyâsî oluşumunda rolü büyük olmuştur.¹³ Bölgede İslâm'ın yayılmasında Kuzey Afrikalı âlim Muhammed el-Mağîlî (ö.908/1504)'nin büyük bir katkı sağladığı ve hatta gerçekleştirilen İslâmî uygulamalara öncülük

¹ Bk. Musa Abdüsselâm Mustafâ Abikan, "el-Lüġatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm", *Mecmeu'l-lüġati'l-Arabiyyeti'l-Urdîni* 81 (Aralık 2011), 217, 218; *See Islam for Africa*, (Durban: Islamic Movement of South Africa, 1990), 32; Hasan Muhammed Kadramârî Bâbekr, "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luġâti ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye", *International University of Africa* (Erişim 25 Ağustos 2020); Abdullah Kadir Ahmed, "el-Hicretu ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi İfrîkiyye (el-Habeşetu nemûzecen)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2015), 143, 144; Ali Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî", *el-Manzûme* (Erişim 07 Nisan 2021).

² Muhammed Mustafa eş-Şa'binî, *Nijeryâ ed-Devle ve'l-muctema'* (Beyrut: Dâru'n-n-Nahdati'l-Arabiyye, 1974), 87; Ali İshâk Nemdi, *Fî kabdati'l-ummâl* (Nijerya: Durre's-Sekâfe, 2015), 17.

³ Yusuf el-Halîfe Ebu Bekr, *el-Lüġatu'l-Arabiyye fi İfrîkiyye* (Hartûm: Dâru Câmîatu Afrika, 2006), 85, 86; Abikan, "el-Lüġatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm", 218, 219; Bâbekr, "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luġâti ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye"; Federal University Kashere (Erişim 19 Eylül 2019); Abdullah Kadir Ahmed, "el-Hicretu ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi İfrîkiyye (el-Habeşetu nemûzecen)", 145-146; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁴ Ömer es-Seyyid Abdu'l-Fettâh Âmir, "el-Luġatu'l-Arabiyye fi İfrîkiyye", *fi Mecelleti Dirâseti İfrîkiyye* 28, (Aralık 2002), 81; Bâbekr, "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luġâti ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye"; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁵ Bk. *See Islam for Africa*, 32; Bâbekr, "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luġâti ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye"; Yusuf el-Halîfe Ebu Bekr, *el-Luġatu'l-Arabiyye fi İfrîkiyye*, 85, 86; Federal University Kashere.

⁶ Abikan, "el-Lüġatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm", 218, 219; Bâbekr, "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luġâti ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye"; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁷ Avrupalılar Hevsâlıları boyun eğdirmeye çalışmışlardır. Özellikle de İngilizler Hevsâ'nın taksim edilmesi için Fransa ile anlaşmışlar ve M. 1894 yılında İngiltere, Fransa ile yaptığı antlaşma ile Hevsâlılar İngiltere'nin hakimiyeti altına girmiştir. Bk. İsmail Hüseyin, "Fennü'n-nakâid fi'l-edebi'l-Arabi'n-Niciri: Bilâdü Yavruba nemûzecen", *Mecelletü'l-âsma* 8 (2016), 104.

⁸ Federal University Kashere; Mejelle al-Tilmeez (Erişim 15 Nisan 2021).

⁹ Muhammad Shariff Ramadan, "Arap Kültürünün Nijerya Kültürlerine Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-", *Yeni Usullerle İslâmî Tebliġ ve Temsil -Milletlerarası İlmî Toplantı-*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 271; Federal University Kashere.

¹⁰ Federal University Kashere; Mejelle al-Tilmeez.

¹¹ Osmân Barâyamâ Bârî, *Cuzûru'l-hadâratî'l-İslâmîyye fi'l-garbi'l-İfrîkiyye* (y.y. 2000), 90; Mejelle al-Tilmeez.

¹² Federal University Kashere.

¹³ Sekîne Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî* (y.y. 2010), 18; Federal University Kashere .

ettiği zikredilmektedir. Daha sonra Kuzey Afrikalı ve Mısırlı müslümanların İslâmî kültürün bölgeye yayılmasında ciddi katkı sağladıkları kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁴ Hevsâ bölgesinde XIV ve XV. asır önem kazanmaktadır. Çünkü bu asırlarda bölge dışa açılmış ve İslâm yayılmaya başlamıştır.¹⁵ Diğer taraftan Kuzey Afrika, XV. asrın sonlarında en önemli merkez olduktan sonra bir grup ulema ve fıkıhçıların gelişine şahitlik etmiştir.¹⁶

Şeyh Osman b. Fûdî (ö. 1232/1817)¹⁷'nin yönetimindeki “İslâhi'l-içtimâî ve't-tecdîdî'd-dînî” hareketi, Hevsâ bölgesinde Arapça'nın yayılma ve yükselişine katkı sağlayan ilmî hareketlerin en önde gelenlerinden idi. Bu hareketin dışında Hevsâ bölgesi ve civarındaki ulemanın yürüttüğü hareketler de yer almaktaydı.¹⁸

Önceleri Hevsâlı kabileler arasındaki ilişki, nefrete dayanıyordu. Her kabile kendi siyâsî ve sosyal hayatıyla uğraşıyordu. Daha sonra Osman b. Fûdî Hevsâlıların tarihini değiştirmiş ve kabileler arasında birliği sağlamıştır.¹⁹ Osmân b. Fûdî'nin hilafeti dönemi Arapça için altın dönem olarak kabul edilir. Çünkü o dönemde Arapça devletin resmî dili olmuş, kitap, şiir ve edebî sanatlar onunla yazılmıştır. Bu durum İngiliz sömürge dönemine kadar devam etmiş ve İngilizler geldikten sonra onu Latin harfleri ile değiştirmişlerdir.²⁰ Ayrıca o dönemde Kano ve Borno bölgeleri ilmî, siyâsî ve sosyal hayata etki eden ulema ile meşhur olmuştur. Özellikle Borno uleması, bölgelerinde icra ettikleri ilmî etkinliklerle yetinmemişler, Hevsâ ve dışındaki yerlerde de faaliyetlerini yürütmüşlerdir.²¹ Çalışmamızda Hevsâ dilini özellikle Arapça'nın Hevsâ dili ve edebiyatının gelişmesine etkisini geniş olarak incelemek istiyoruz.

¹⁴ Mervyn Hiskett, “Kuzey Nijerya”, çev. Kadir Özköse, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 252.

¹⁵ Şa'bîni, *Nijeryâ ed-Devle ve'l-muctema*, 87; Nemdi, *Fi kabdati'l-ummâl*, 17; Mejelle al-Tilmeez.

¹⁶ Bk. Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”; Mejelle al-Tilmeez.

¹⁷ Osman b. Fûdî, Batı Sudan kabilelerinden Fûlânî kabilesinden olup 1168/1754 yılında mütedeyyin bir ailede doğmuştur. Fûlânî dilinde “fakîh” mânasına gelen “Fûdî” unvanına nispetle Osman b. Fûdî şeklinde anılmaktadır. Sırasıyla babasından ve çoğu yakınları olan âlimlerden fıkıh, tefsir, Arapça vs. dersler almıştır. Hevsâ bölgesinde yaygın olan bid'at ve hurafelelerle mücadele etmiştir. Tebliğ faaliyeti içerisinde yaptığı konuşmalarında sünnetin ihyâ edilmesi ve bid'atlere son verilmesi konusunu işlemiştir. Onun sayesinde çok sayıda insan İslâm'a girmiştir. Fıkıh, tefsir, edebiyat ve şiirle ilgili kitaplar yazmıştır. 19. yüzyılda Sokoto İslâm halifeliğini kurmuş ve vefatından sonra da oğlu Muhammed Bello halifeliğin yönetimini üstlenmiştir. (Geniş olarak bk. Adem Arıkan, “Nijerya'da Selefler”, *İlahiyat Akademi* 1-2 (Ekim 2015), 284; Muhammad Shariff Ramadan, “Arap Kültürünün Nijerya Kültürlerine Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”, 270.)

¹⁸ Önceden bu sancağı taşıyanlara örnek olarak; Kemketuda Câmiu Senkûrî, Zamfera bölgesinde ulema hareketi ile Yandoto ve bunların dışında ulemanın yürüttüğü hareketleri zikredebiliriz. (Bk. Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkiyye* (Kano: Bayero University, 2013), 15).

¹⁹ Federal University Kashere. Ayrıca bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir* (y.y. 2017), 18; Ebû Mînkâ Muhammed el-Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ* (Hartûm, 1998), 17; Federal University Kashere.

²⁰ Ahmed Said Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fî Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966* (Riyad, 1993), 38. Ayrıca bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 17; Muhammed Hârûn Hatîciyâ, “İstidrâkâtü havle's-siyâsiyyeti't-ta'limiyyeti'n-Nîciyye ticâhe mevkîfihê fî ta'limi'l-lüğati'l-Arabiyye, Nîcîriyye”, *Mecelletü'l-kalem* 1 (Ocak 2015), 1; Federal University Kashere.

²¹ Arapça, Nijerya'nın fikrî tarihinin ayrılmaz bir parçası olup İslâm ile birlikte yayılmıştır. 1934 yılında Nijerya'da şer'î kadılar seçmek maksadıyla ilk kez Kano şehrinde Kuzey Nijeryalı ümeranın tamamıyla iş birliği yapılarak “medresetü'l-şer'iati'l-İslâmîyye” adıyla bir medrese kurulmuştur. XX. asırda 1970 yılların başlarında büyük bir devrim ile Arapça ve İslâmî ilimler ile ilgili dersler resmî ve özel okullara girmiştir. Batı Sudan yurdu diye isimlendirilen bölgede erken dönemde İslâm ve Arapça yayılmıştır. İslâm ve kültürünün yayılmasına yardım eden âmilleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1- Ticârî âmiller 2- Hicret; bu sayede İslâm'ın yayıldığı ilk belde Borno memleketidir. Buraya doğudan gelen davetçi Muhammed b. Ma'tî vasıtasıyla İslâm yayılmıştır. 3- Hac Kafileleri 4- Diplomatik ilişkiler; Nijerya'dan Arap ülkelerine Arapça ve şer'î ilimleri tahsil için çok sayıda öğrenci gönderilmiştir. Muhammed Emîn Kanom, Şeyh Osman b. Fûdî, kardeşi Abdullah b. Fûdî, onu oğlu Muhammed Bello Nijeryada İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynayan kişilerdendir. Ayrıca 1960 yılında Nijerya'nın bağımsızlığına kavuştuktan sonra ilk başkan el-Hâcc Ebû Bekr

1. Hevsâ Dili

Kuzey Nijerya'da resmî dil olarak kabul edilen Hevsâ dili²² kaynaklarda هوسا - الحوسا - الحوصا kelimeleri ile yer almakta, bunlardan doğru olanın هوسا kelimesi olduğu zikredilmektedir. Bu kelime hem bu dili konuşan halk ve dilleri için²³ hem de bu halkın yerleşik olduğu yer için kullanılan bir lafız ve isimdir. Hevsâ kabileleri ise aslen Hevsâ bölgesine ulaşıp da oraya yerleşen yahut başka bölgelere göç edip dillerini ve kültürlerini muhafaza eden kimseler olarak kabul edilmektedir. Ayrıca kıtada Hevsâlıların yerleştiği yer coğrafi olarak da en büyük bölgedir. Sömürge bu coğrafi sınırları siyasî olarak bölmüştür. Böldüğü yerlerin en büyüğü, Hevsâ halkının büyük bir kısmının yerleşik olduğu Kuzey Nijeryadır.²⁴ Ancak Hevsâlıların diğer bir kısmı İslâm'ı yaymak için yerleştikleri Gânâ, Sûdan, Çad, Kamerûn vs. ülkelerde yaşamaktadırlar. Özellikle Hevsâlılar 1804 yılında Osman b. el-Fûdî'nin liderlik ettiği "Hareketü't-Tecdîdî'l-İslâhî'l-İslamiyye" hareketi esnasında yayılmışlardır. Bazıları gittikleri yerlerde yerleşerek mahalle ve şehir oluşturmuşlardır. Özet olarak Hevsâ kelimesi kitanın farklı yerlerine dağılarak yerleşen kabilelerin konuştuğu dile ve mensuplarına verilen isimdir.²⁵

Dilcilere göre Hevsâ kelimesi; اِكْبُ الثَّور anlamında "hou" ve "وْر ث" anlamında yani اِكْبُ الثَّور yahut رَاكِبُ الثَّور demektir.²⁶ Hevsâ dili şu anki şekliyle Kano halk lehçesine dayanır. Bu dil, önceleri Arap harfleri ile yazılmış ve yaklaşık iki yüz yıl bu şekilde devam etmiştir. Sonra yirminci asrın başında Latin harfleri ile yazılmıştır.²⁷

Hevsâ dili Kuzey Afrika'da özellikle de müslümanların konuştuğu Arapça, Doğu Afrika'da Sevâhîlî²⁸ dili gibi büyük dillerden kabul edilmektedir.²⁹ Hevsâ'nın aslı konusunda birbirine yakın pek çok görüş vardır. Said Gladinti, bu konuda, "Hevsâ kelimesi Doğuda Borno memleketi ile Batıda Nijer yarımadasına düşen bölge arasında yaşayan kabilelere ve halklara verilen bir isimdir. Ayrıca bu kabileye ve halkların konuştukları dile verilen bir isim olup Batı Afrikanın geniş bir bölgesinde halâ yaygın bir dildir. Ayrıca Afrika'da müslümanların konuştuğu üç temel dilden biridir. Bu üç dilden ilki ve en çok yaygın olanı Arapça, ikincisi Sevâhîlî ve diğeri

Bello da İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynayan kişilerdendir. Bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 17, 18; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 1-3; Federal University Kashere; Bûbekî, *el-Hareketü'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 27; Mustafa es-Seyyid Hicâzî, *Mu'cemu'l-elfâzî'l-Arabiyye fi lüğati'l-Hevsâ* (Riyad, 2005), 6; Hatîciyâ, "İstidrâkâtü havle's-siyâsiyyeti't-ta'limiyyeti'n-Nicîyye ticâhe mevkiñihê fi ta'limi'l-lüğati'l-Arabiyye, Niciriyye", 1; Federal University Kashere; Gladinti, *Hareketü'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 35-40.

²² Şebeketü'l-Alûka, (Erişim 25 Mart 2021); Müt'atü'l-Ma'rife, (Erişim 25 Mart 2021); Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî"; Bevvâbetü'l-Ehrâm, (Erişim 18 Nisan 2021).

²³ Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 1-3; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi himâyeti'l-lüğati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrikîyye*, 2; Federal University Kashere; Müt'atü'l-Ma'rife.

²⁴ Bk. Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmîyye fi Nijerya*, (Beyrut: Müessesu Abdî'l-Hafiz el-Besâd, t.y.), 85; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi himâyeti'l-lüğati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrikîyye*, 3; Şebeketü'l-Alûka; Müt'atü'l-Ma'rife.

²⁵ Osman b. Fûdî, *Nûru'l-elbâb fi zikri'l-umûr* (Nijeryâ, t.y.), 9; Bûbekî, *el-Hareketü'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 8; Muhammed Fâdil Bâri - Saîd İbrahim, *el-Müslimîn fi Ğarbi İfrikîyye -Târîhun, Hadâretun* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2007), 339; Şebeketü'l-Alûka.

²⁶ Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 1, 2; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

²⁷ Geniş olarak bk. Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 6-9; Bûbekî, *el-Hareketü'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 9; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 1, 2.

²⁸ Sevâhîlî dili için geniş olarak bk. Hasan Soyupek, "Arapça'nın Sevâhîlî Dilinin Gelişmesine Katkısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017), 71-90; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

²⁹ Gladinti, *Hareketü'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 36; Abikan, "el-Lüğü'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm", 220; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

ise Hevsâ dilidir. Hevsâ dili özellikle İslâm dini Batı Afrika'da yayıldıktan sonra Arapçadan çok etkilenmiştir. Hevsâli kabileler ile Araplar arasında mevcut ilişki, Hevsâ dilini Arap harfleri ile yazılan en eski dillerden biri konumuna getirmiştir” şeklinde görüş belirtmiştir.³⁰

Tarihçiler Hevsânın şehirlerini³¹ iki grupta değerlendirmekte ve bu grupların verimli topraklarda ziraatle uğraştıklarını, her birinin diğerinden bağımsız olduğunu ve bunları bir araya getirenin ise Hevsâ dili olduğunu belirtmektedirler.³² Ayrıca Hevsâ dili Batı Afrikadaki dillerden ifadesinin kolay, hafif ve Arapça gibi sabit kurallara bağlı oluşuyla ayrılır.³³

Nijerya'da 1919 istatistiklerine göre, halkın 15 milyonu Hevsâ dilini konuşmaktadır. Kuzey Nijeryada resmî dil, yaygınlık ve kullanım açısından Arapça ve Sevâhilî dilinden sonra üçüncü dil olarak kabul edilmiştir.³⁴ Hevsâli dilcilerin dilin kurallarının yerleşmesinde önemli rolleri olmuş ve bu dili konuşanlara ve konuşmayanlara yönelik pek çok seviyede kitap yazmışlardır.³⁵

Hevsâ halkının Batı Afrika bölgesinde ticaretle meşgul olmaları dillerinin yaygın konuşulur bir dil olmasına yol açmıştır. Özellikle Nijerya halkının yüzde 80'inin birbiriyle anlaşabildikleri bir dil konumunda olmuştur.³⁶

Hevsâ kabileleri icra ettikleri siyasî ilişki ve dışarıda gerçekleştirdikleri ilmî faaliyetleri ile öne çıkmıştır. Hatta XVI. asırda Kano ve Katsinâ en meşhur ilmî merkezlerden olmuş ve ilmî faaliyet yapan bir ulema grubu yer almıştır.³⁷

Bölgede İslâm'ın yayılmasından sonra Hevsâ şehirlerine gelen Mâliki âlimlerinden Muhammed b. Abdilkerîm el-Mağlî ile eş-Şeyh Abdusselâm es-Sıkayî gibi âlimler, pek çok kitap getirerek kapılarını ilim talebelerine açmışlar ve onlara Arapça'yı ve İslâmî kültürün ilkelerini okutmuşlardır.³⁸ Ayrıca hac görevini yapmak için kutsal beldeye uğrayan Şenkîtlî âlimler Hevsâ şehirlerine uğrayıp çoğu zaman konaklıyorlardı. Örneğin Osman b. Fûdî'nin vefatından sonra

³⁰ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 23; Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 36; Abikan, “el-Lugatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm”, 220; Ayrıca bk. İsmâil Semîr İzzet İbrahim, “el-Esvâtü'l-Hevsâviyye Beyân li'l-Havâs ve Tahdîd li'l-Melâmih (Dirâse Nazariyye)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 245-268; Muhammed Ahmed Medîh, “İshâmâtu ulemâi Kano fi neşri's-sekâfeti'l-Arabiyye fi Nijeryâ”, *el-Mu'temeru'd-devlî li'l-luğati'l-Arabiyye* (Mayıs 2014) (Erişim 15 Şubat 2021), 6.

³¹ Bu grubun birincisi; Hevsâ Bakwai, Kano, Katsina, Zazzau, Daura, Gobir, Garin Gabas, Rano. İkinci gurup ise Kebbi, Nufe, Yoruba, Yawuri, Kwararraffa, Bargu, Zamfara vilayetleridir. Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 36; Ayrıca bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 23; Federal University Kashere.

³² Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 36; Ayrıca bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 23; Federal University Kashere.

³³ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabulîyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 23; Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

³⁴ Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm”, 220; Munîr el-Ba'lebekkî, *Mevs'uatu'l-mevrid* (Beyrut, 1981), 78; Osman b. Fûdî, *Nûru'l-elbâb fi zikri'l-umûr*, 9; Muhammed b. Abdillâh İbn Batuta, *Rihlatu İbn Batuta fi Garâibi'l-emsâl ve acâibi'l-esfâr* (Beyrut, 2003), 391; Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 8; Mûr'atü'l-Ma'rife.

³⁵ M.K.M. Galadanchi, “An Introduction to Hausa Grammar”, *Federal University Kashere* (Erişim 19 Eylül 2019).

³⁶ Osman b. Fûdî, *Nûru'l-elbâb fi zikri'l-umûr*, 9; Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 8. Afrika'da Hevsâ dili konuşanların tamamı hakkında bk. Muhammad Shariff Ramadan, “Arap Kültürünün Nijerya Kültürlerine Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”, 270.

³⁷ Bu ulemalar için bk. Bârî, *Cuzûru'l-hadâratî'l-İslâmîyye fi'l-garbi'l-İfrîkiyye*, 91; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 13; Bevvâbetü'l-Ehrâm.

³⁸ Bk. Ebû Minkâ Muhammed el-Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebî'l-Hevsâ”, *Dirâsât İfrîkiyya* 11 (Haziran 1994), 136; Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmîyye fi Nijerya*, 85; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkiyye*, 4.

Sokotoda konaklayan Şeyh Ahmed b. Muhammed eş-Şenkîti bunlardan biridir.³⁹ Diğer taraftan Hevsâ'nın hemen hemen bütün şehirlerinde ilmî enstitüler eğitim ve öğretim halkaları tesis edilmiştir.⁴⁰ Bu enstitülerinin yapısı şeyhin evinin oturma odasından ibarettir.⁴¹ Buraya kadar yapılan tespitlerden Hevsâ dilinin Afrika kıtasında geniş bir coğrafyaya yayılmış ve yaşayan dillerden Arapça, Sevâhilî dilinden sonra üçüncü bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısımda Arapça'nın Hevsâ dilinin gelişmesine etkisi hususunda tespitler yapmaya çalışacağız.

2. Arapça'nın Hevsâ Dilinin Gelişmesine Etkisi

Arapça, Nijeryâ diye adlandırılan topraklara İslâm girmeden önce ulaşmış ve Arapların geçmişten bu yana yaptıkları ticaret yoluyla bölgede yer almıştır. Tüccar Araplar İslâm'ı Afrikanın Batı bölgelerine oradan da Nijerya'ya ulaştırmışlardır. Doğal olarak ticaret yaparken kendi aralarında karşılıklı anlaşma diline ihtiyaç duymuşlardır. Dolayısıyla Arap tüccarlar bölgedeki yerli tüccarlar ile karşılıklı olarak Arapça ile anlaşmışlardır. Aynı zamanda bölge halkı, ticarî ve sosyal ilişkilerinde bazı Arapça kelime ve cümleleri kullanmışlardır.⁴²

Arapça'nın Hevsâ diline etkisi; İslâm ve ticaret olmak üzere iki temel nedene dayanmaktadır. Yani bu iki dil arasındaki irtibat, İslâm, edebiyat, ticaret ve hayatın diğer bazı alanları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu irtibat Hevsâ dilinin Arapçadan pek çok kelime ve lafızları sözel ve yazılı olarak almasını sağlamıştır.⁴³

Dillerin birbiri ile etkileşimi doğal bir süreç olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak gelişmekte olan diller kadîm dillerden etkilenmektedir.⁴⁴ Örneğin Arapça, Afrika dillerine ve kültürlerine etki etmiş ve binlerce kitap, risale, vesika ve antlaşmalar Arapça ile yazılmıştır. Arapça, İslâm medeniyetini içerdiği gibi Fars ve Rum medeniyetlerini, bu milletlerin dillerinin lafız ve tabirlerini de içermektedir. Burada Arapça adeta Afrika dillerini kendine çeken bir mıknatıs merkezi mesabesinde. Enver el-Cundî bu konuda şöyle demektedir: “Arapça İslâm'ın dili olarak pek çok Afrika diline hükmetmiştir. Etkilediği diller içerisinde; Hevsâ, Sevâhiliye,

³⁹ Muhammed er-Râbi Suad, *Esmâ binti eş-Şeyh Osman Fudi İntacâtu'l-Arabiyye*, (y.y., 2010), 60; Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fî Nijerya*, 85; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkiyye*, 4.

⁴⁰ İlmî enstitülerin kurulduğu şehirler şunlardır: Kenev, Ketsînâ, Düvtüv, Zâriyâ, Sukkevtuv, Gundü vs. Bk. Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkâ*, 5.

⁴¹ Bu oda büyükde küçükde olabildiği gibi mefruşelidir. En azından şeyhin meclisi mefruşelidir. Aynı zamanda burası şeyhin misafirlerini karşılama mekânıdır. Ayrıca bu tür enstitüler meclis yahutta mescidde eğitim-öğretim halkası şeklindedir. (Bk. Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkâ*, 5.)

⁴² Bk. Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fî Nijerya*, 85; Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fî Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 223; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkâ*, 3; Musa Abdüsselâm Mustafa Abikan, “eş-Şi'ru'l-İslâmî en-Nicîrî: Ehdefun ve Gâyâtun”, *Islamic Research Institute* (Erişim 31 Ocak 2021); Müt'atü'l-Ma'rife.

⁴³ Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fî Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 223; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 136-140; Şebeketü'l-Alûka; Müt'atü'l-Ma'rife.

⁴⁴ Bk. Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 135; Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fî Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 223; Muhammad Shariff Ramadan, “Arap Kültürünün Nijerya Kültürlerine Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”, 269.

Sômâliyye, Etyobyada ve Erîtredeki ed-Dânâkil dili vs. yer almaktadır.⁴⁵ Zikri geçen bu diller başta İslâmî olmak üzere pek çok Arapça lafızları almışlardır.⁴⁶

İslâm Nijeryanın Kuzey bölgesine girince Hevsâ halkı İslâm'dan etkilenmiş ve Arapça'nın Kur'ânın dili olması sebebiyle Arapçayı bütün alanlarda kullanmış ve hatta Arapça yazılmış olan şeyleri kendi dillerinde tercüme etmişlerdir.⁴⁷ Sokoto derviş devletinin kurucusu Osman b. Fûdî, kardeşi Abdullah b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello dönemlerinde Kur'ân, sünnet ve İslâmî ilimlerin anlaşılmasına yardım edecek Arapça ve edebiyatına çok önem vermişler ve bizzat kendileri Arap dilinde pek çok eser kaleme almışlardır.⁴⁸ Hevsâlıların dillerinde kullanmaya başladıkları Arapça harfler şu şekildedir:

ر - (r) س - (s) ت - (t) ظ - (ts) - و - (w) - ب - (b) - ث - (t) - د - (d) - د - (ط) - ث - (ث) - ت - (b) - ي - (j) - ز - (z) - ق - (k) - ل - (l) - م - (m) - ن - (n)

Hevsâ bölgesinde Arap harfi ile yazının gelişmesinde bu bölgeye giren İslâm'ın güçlü bir etkisi olmuştur. Hevsâlılar Arap harflerini hükümet vesikaları ile kitaplarının yazımında ve şer'î mahkemelerde kullanmışlardır. Ayrıca şairler de şiirlerini çeşitli maksatlarla Arap harfleri ile yazmışlardır.⁴⁹ Dolayısıyla Hevsâ dili Arapça'nın nahvinden etkilenmiş⁵⁰ ve yüzde 40 ile 50 arasında değişen bir oranda Arapça kelimelerle zengin bir dil olmuştur.⁵¹ XV. yüzyılın sonundan itibaren pek çok İslâmî kavramın Hevsâ diline girmiş olması ile İslam Hukukunun bazı hükümlerinin benimsenmesi sağlanmıştır.⁵² XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ise Hevsâ bölgesinde Arap edebiyatı ve İslâmî ilimlerle ilgili yeni eserler kaleme alınmıştır. Arapça olarak ele alınan çalışmaların yanında XIX. yüzyılın başlarından itibaren de Hevsâ dilinde eserler yazılmaya başlanmıştır.⁵³ Zamanla Hevsâ bölgesinde Arap dili ve edebiyatı, hadis külliyatı ve İslam tarihi ile ilgili kaynaklar yaygın bir şekilde yer almıştır. Arapça eserleri okuyamayacak durumda olanlar ise sözlü olarak bu öğretilerden bilgi sahibi olmuştur.⁵⁴

Hevsâ dilinin Arapça ile irtibatını sağlayanların başında bölgenin çeşitli şehirlerinde kurulan ilmî medreseler,⁵⁵ enstitüler, ilim halkaları ve dehlizler gelmektedir. Bu mekânlar Arapça

⁴⁵ Enver Cundî, *el-Âlemu'l-İslâmî ve'l-İsti'mâru'l-Siyâsî ve'l-İctimâî ve'l-Sekâfî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1983), 373. el-Fulânî dili Arapçadan pek çok ses, lafız ve anlamları almıştır. Yeni lafız ve anlamlar Fulânî diline eklenmiştir. (Ebû Minkâ Muhammed el-Emîn, *Savtiyâtu lügâti şuûbi'l-İslâmî fi Afrikâ* (Ribâd, 1999), 18.) ابدأ - قرآن - أمين - سنه - دين - أمين - فتنه - جنة - أما - موسى - هارون - مريم - زينب - أمينة - إبراهيم - بشير - Fulânî dili, Bu kelimeler değiştirmeksizin Arapçadan alınmıştır. (See Islam for Africa, 32).

⁴⁶ Emîn, *Savtiyâtu lügâti şuûbi'l-İslâmî fi Afrikâ*, 18; Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 17; Şebeketü'l-Alûka.

⁴⁷ Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi 's-Sûdânî'l-Garbî*, 9; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2.

⁴⁸ Emîn, "Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ", 143; Müt'atü'l-Ma'rife; Mejelle al-Tilmeez.

⁴⁹ Nâsır Ahmed Sokoto, "el-İtticâhu'r-remzî inde's-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahlîliyye", *Degel Journal of Faculty of Arts And Islamic Studies* 14 (Haziran 2017), 3; Federal University Kashere; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 11, 12.

⁵⁰ Galadanchi, "An Introduction to Hausa Grammar"; Federal University Kashere.

⁵¹ Ba'lebekî, *Mevs'uatu'l-mevrid*, 78; Osman b. Fûdî, *Nûru'l-elbâb fi zikri'l-umûr*, 9; İzzettîn b. el-Esîr İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, t.y.), 511; İbn Batuta, *Rihlatu İbn Batuta fi Garâibi'l-emsâl ve acâibi'l-esfâr*, 391; Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi 's-Sûdânî'l-Garbî*, 8.

⁵² Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", çev. Kadir Özköse, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/19 (Haziran 2004), 19; Şebeketü'l-Alûka; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁵³ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 5.

⁵⁴ Hiskett, "Kuzey Nijerya", 252.

⁵⁵ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 5.

öğretiminin yayılmasına katkı sağlamıştır. Şehu Ahmed Said Gladinti bununla ilgili olarak şöyle demiştir: “Âlimler, dini ve Arapçayı öğretmek için kapılarını açmış, aynı zamanda hükümet de Arapça'nın öğretilmesi, yayılması ve bölgede Arapça ile pek çok te'lifatın yapılmasını teşvik etmiştir.”⁵⁶ Diğer taraftan Hevsâ dilinin Arapça ile irtibatını sağlamada bölgedeki dînî tarikatlar da İslâm ve Arap kültürünün yayılmasında büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu tarikatlardan en önde geleni Kâdirî tarikatıdır. Ayrıca Hevsâ bölgesine dokuzuncu asırda giren Ticânî tarikatının da İslâm'ın yayılmasında büyük hizmetleri olmuştur. İslâm'ın gelişmesine paralel olarak Hevsâ kabileleri arasında Arap dili, edebiyatı ve kültürü yayılmıştır.⁵⁷

Hevsâ dilinin gelişmesi ve günümüze kadar gücünü koruması Arapça ile olan yakın irtibatı sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü Hevsâ dili İslâm Arap kültüründen çok etkilenmiştir.⁵⁸ Her iki dil köken itibari ile farklı olmalarına rağmen, Arapça, Hevsâ dilinin gelişmesinde önemli rolü olmuştur. Hatta Hevsâ dilindeki yazılmış cümlelerin Arapça kelimeler ile dolu olması da Arapçadan etkilendiğine işaret etmektedir.⁵⁹ Bölgedeki kabileler ile Araplar arasındaki güçlü ilişki, Hevsâ dilinin Arap harfleri ile yazılmasına neden olmuştur.⁶⁰

Hevsâ dilinde yer alan Arapça kelimelerin oranı çok büyüktür. Bu oran ile ilgili araştırmalarda farklı rakamlar ileri sürülerek net bir rakam ortaya konulamamıştır. Arapçadan intikal eden kelimelerin çokluğu, İslâm dini ile Arapça'nın Hevsâ halkı üzerinde bıraktığı etkiden kaynaklanmaktadır.⁶¹ Bu etki ilk dönemlerde önce kelimeler, sonra cümleler ile olmuştur. Örneğin; ticaret ile ilgili olarak سرج - تبارك الله - ما شاء الله - السلام ; selamlaşma ve yeminlerde السلام gibi ifadeler kullanmışlardır. Hevsâlîlar, yirmiden doksana kadar Arapça ukut lafızları ve haftanın yedi gününün Arapça lafızlarını günümüze kadar yaygın olarak kullanmışlardır.⁶²

Arapça lafızlar bazı resmi işlerde, Cuma vs. ibadetlerde, sosyal münasebetlerde, evlilik ve doğumlarda yapılan hutbelerde sürdürülen bir lügat olarak kullanılmıştır. Bazı ulema ve öğrenciler arasında yapılan müzakere, tartışma ve konuşmalar Arapça ile yapılmıştır. Ayrıca okutulan kitapların yanında yorumlar, not almalar ve yazışmalar Arapça ile yapılmıştır. Dini yaşama ve ilimde meşhur olan bazı aileler, ailevi bağlantılar da kullanmışlardır. Buna örnek olarak Vezîr Muhammed el-Buharî'nin ailesi ve bunun dışındaki aileleri örnek verebiliriz.⁶³ Bu konuda Ahmed Düyâb şöyle der: “Arapça, kıtanın bazı siyâhî kabileleri arasında karşılıklı

⁵⁶ Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 69; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 5.

⁵⁷ Muhammed Ahmed Medîh, “İshâmâtu ulemâi Kano fi neşri's-sekâfeti'l-Arabiyye fi Nijeryâ”, 6; Hafîciyâ, “İstidrâkâtu havle's-siyâsiyyeti't-ta'limiyyeti'n-Nicîyye ticâhe mevkiyâhî fi ta'limi'l-lugati'l-Arabiyye, Nîcîriyye”, 1.

⁵⁸ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 18; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 17; Federal University Kashere; Şebeketü'l-Alûka.

⁵⁹ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 19, 20; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 1-3.; Federal University Kashere.

⁶⁰ Ali Ebû Bekr, Arapça'nın Hevsâ ve Fulânî dillerine etkisini şu şekilde açıklar: “Din adamları İslâmî ilkeleri Arapça yazılı kaynaklardan bu dile tercüme etmişler ve bu tercümeyi nazımla yapma konusunda çaba sarf etmişlerdir. Hatta şiirlerinde pek çok Arapça tavlil, basit, recaz, medîd, vâfir, kâmil vs. gibi buhurlar kullanmışlardır.” (Bk. Tâhir Lavan Muâz et-Ticânî, “Eseru'l-esâlîbi'l-Arabiyye fi ş-ş-ri'l Hevsevî lede's-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk”, *Mecelletü'l-kısmi'l-Arabiyye Câmiatu Bâyurû* 9 (Ekim 2016), 147-163.)

⁶¹ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-lüğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 22, 23; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lüğati Hevsâ*, 20; Şebeketü'l-Alûka.

⁶² Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fi Nijerya*, 85; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 4.

⁶³ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 4; Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fi Nijerya*, 85.

konuşmanın bir dili olmuştur. Çünkü o, Kur’ân’ın dilidir. Bu ise kıta medeniyeti için büyük bir ilerlemedir.”⁶⁴

Hevsâ dili ile Arapça terkipler arasında müzekkerlik- müenneslikte olduğu gibi büyük oranda benzerlikler vardır.⁶⁵ Afrika dillerinin çoğunluğunda galip gelen olgu, müzekker-müennes arasında ayırım yapılmamış olmasıdır. İkisinin arasını ayıran işaret ve edat olmadan erkek için yapılan hitap’ın bayan içinde kullanılmış olmasıdır. Ancak Hevsâ dili, hitap etmede diğer Afrika dillerinden farklı olarak müzekker-müennes arası ayrılan bir dildir. Bu aynen Arapçada müzekker-müennes’in arası ayrıldığı gibidir. Örneğin; Arapçada şöyle denilir: müzekker için; كُنْ müennes için; كُنِّي Hevsâ dilinde ise şöyle denilir: müzekker için; كُنْ - müennes için ise كُنْ şeklinde.

Arapça’nın Hevsâ diline etkisinin alanları oldukça çoktur. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

2.1. Din

İslâm dini Arapça ile Hevsâ dili arasında ilişkinin güçlenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Çünkü Hevsâlıların çoğu İslâm’a girmişler, onun âdet, gelenek ve kültüründen etkilenmişler ve İslâm’ın güzel ahlakına tutunmuşlardır. Bu da Hevsâ dilinin Arapçadan pek çok kelime almasına neden olmuştur. Dinî alanda aldığı kelimelere örnek olarak şunları zikredebiliriz:⁶⁶

Tablo 1: Hevsâ Dilinin Dinî Alanda Arapçadan Aldığı Kelimeler

Arapça	Hevsâ	Sayı
الدين	Addini	1
الإسلام	Islam	2
عيد	Idi	3
الصلاة	Sallah	4
الصوم	Azumi	5
الزكاة	Zakkah	6
الحج	Hajji	7
الجنة	Al-janna	8
الدعاء	Addu’a	9
النبي	Annabi	10
السنة	Sunnah	11
الإيمان	Imani	12

⁶⁴ Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu’l-İslâmiyye fî Nijerya*, 85; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti’l-lugati’-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkâ*, 4.

⁶⁵ Geniş olarak Bk. Hicâzî, *Mu’cemu’l-elfâz’l-Arabiyye fî lugati’l-Hevsâ*, 21; Emîn, *Kitâbu ta’rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 9.

⁶⁶ Gladinti, *Hareketu’l-luğati’l-Arabiyye ve âdâbuhâ fî Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 45; Ayrıca bk. Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne’l-lüğati’l-Arabiyye ve lüğati’l-Hevsâ alâ müsteva’d-damâir*, 20; Emîn, *Kitâbu ta’rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 19, 20; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti’l-lugati’-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkâ*, 4; Muhammed er-Râbi Suad, “Bünyetü’l-kelime beyne’l-lügati’l-Arabiyye ve’l-lügati’l-hevsâviyye”, *Kırâât İfrîkiyye* (Erişim 08 Mart 2021); Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebi’l-Hevsâ”, 141; Müt’atü’l-Ma’rife.

كافر	Kafiri	13
الصحابي	Sahabi	14
مؤمن	Mumini	15

2.2. Ticaret

Hevsâ dilinin Arapçadan etkilenmesine ticârî alanın çok önemli bir rolü olmuştur. İslâm dininin Hevsâ bölgesine girişi ticaret yoluyla gerçekleşmiştir. Afrika ülkelerinden birine giren tüccar⁶⁷, beraberinde ticaret metanın yanında İslâm'ı da götürmüştür. Müslüman bir tüccar bölgeye girdiğinde Afrikalı tüccarlardan biri ile temasa geçer ve orada birkaç gün kalırdı, yerli tüccar misafir konumunda olan müslüman tüccardaki güzel ahlakla ilgili nitelikleri görür ve kendisi de bu güzellikleri yaşamak isterdi. Dolayısıyla bu tür tüccarlar vasıtasıyla diller arasında etkileşim başlamış ve Hevsâ dili bu yolla Arapçadan etkilenmiştir. Hevsâ dilinin ticarî alanda Arapçadan aldığı kelimelere örnek olarak şunları zikredebiliriz.⁶⁸

Tablo 2: Hevsâ Dilinin Ticarî Alanda Arapçadan Aldığı Kelimeler

Arapça	Hevsâ	Sayı
التاجر	Attajiri	1
الأمانة	Amana	2
الربا	Reeba	3
ربح	Riba	4
حلال	Halal	5
حرام	Haram	6
العش	Al-gush	7
ظلم	Zalunci	8
درجة	Daraja	9
قيمة	Kima	10
عافية	Lafiya	11
علة	Illa	12

2.3. İlim

Öğretime ve öğretimin yayılmasına teşvik eden İslâm dini girdiği Hevsâ halkı arasında ilim yayılmış ve halkın dili olan Hevsâ bu alanda Arapçadan çok kelimeler

⁶⁷ Hevsâ bölgesine ilk ulaşanlar Mandinka kavmine mensup Müslümanlar olmuştur. Bu Müslümanlar Kuzey Afrikada en erken dönemde Araplarla irtibat kurmuşlar ve Arapça lafızları almışlardır. Hevsâlılar ile Araplar arasındaki irtibatın tarihi ise eskidir. Öte yandan Hevsâlılar dillerini Arapça kelimelerle zenginleştirmişlerdir. Bk. Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 141, 142.

⁶⁸ Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-luğati'l-Arabiyye ve lüğati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 21; Emîn, *Kitâbu ta'rifi an târihi lüğati Hevsâ*, 19, 20; Muhammed er-Râbi Suad, “Bünyetü'l-kelime beyne'l-lüğati'l-Arabiyye ve'l-lüğati'l-hevsâviyye”.

almıştır. İlim konusunda Arapçadan alınan kelimelere örnek olarak şu kelimeleri zikredebiliriz:⁶⁹

Tablo 3: Hevsâ Dilinin İlmî Alanda Arapçadan Aldığı Kelimeler

Arapça	Hevsâ	Sayı
العلم	İlmi	1
معلم	Malami	2
طالب	Dalibi	3
اللوح	Allo	4
فقه	Fiqh	5
تاريخ	Tarihi	6
الأدب	Ladabi	7
درس	Darasi	8
سورة	Surah	9
آية	Ayah	10
القرآن	Alqurani	11
الحديث	Hadisi	12
القلم	Alkalami	13

2.4. İsimler

Hevsâ dili şahıs, eşya, haftanın günleri ve beş vakit namazın isimlendirilmesi alanında Arapçadan etkilenecek kelimeler almıştır. Hevsâ dilinde (ال) ile başlayan kelimelerin çoğunun aslı Arapçadır. Bununla ilgili örnekleri aşağıdaki şekilde zikredebiliriz:

Tablo 4: Hevsâ Dilinde Arapça Asıllı Kelimeler

Arapça	Hevsâ	Sayı
محمد	Muhammed	1
عبد الله	Abdullahi	2
فاطمة	Fatima	3
الصبح	Asuba	4
الظهر	Azahar	5
العصر	La'asar	6
المغرب	Magrib	7
العشاء	Isha'i	8
الأحد	Lahadi	9
الإثنين	Litinin	10
الثلاثاء	Talata	11

⁶⁹ Emîn, *Kitâbu ta'rifî an târihi lügati Hevsâ*, 20; Abd Abdullah, *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve lügati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-damâir*, 22; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

الأربعاء	Laraba	12
الخميس	Alhamis	13
الجمعة	Jumu'a	14
السبت	Asabar	15
البتصل	Albasa	16

Hevsâ dilinde yer alan Arapça kelimelerden bazıları şekillerini muhafaza etmişlerdir. Örneğin; الله - سنة - السلام - وزير - أمير - بيان - إيمان - أول - آمين - vs. kelimeler gibi. Ayrıca Hevsâ dilinde Arapçadan alınıp da anlamlarını muhafaza eden bazı kelimeler ise şu şekildedir: hafta günlerinin isimleri; Sayılar; أسبت - الأحد - هدى - الإثنين - الإثنين - الثلاثاء - ثلاثا - الأربعاء - لاربا - الخميس - الجمعة - جمأ -; Bunların dışında Hevsâ dilinde yer alan diğer Arapça kelimeler şu şekildedir:⁷⁰

العافية - لافيا - الإبرة - اللورا - الكتاب - لتافى قلم - كلمي علم - إلمي - اللوح - ألو - أمانة - أمانا بد - أود - بلاء - بلني - vs. Arapçadan etkilenmiş Hevsâli şairin şiirindeki bir beyti şu şekildedir:⁷¹

الله جل مي رحمه سركن ملكي د عادلش

Beytin anlamı şu şekildedir:

الله جل جلاله ذو الرحمة وهو السلطان الذي بيده الملك والعدل

Hevsâ diline yüzlerce Arapça kelime girmiştir. Hevsâlılar, pek çok Arapça kelime almışlar ve kelimeleri Araplar gibi kullanmanın yanında bazı Arapça kelimeleri ise basit bir değişiklikle kullanmışlardır. Yukarıda zikrettiğimiz kelimelere ek olarak Hevsâ diline girmiş olan Arapça kelimeler şunlardır:⁷²

Tablo 5: Hevsâ Diline Girmiş Arapça Kelimeler

Hevsâ	Arapça
بيت	بيت
بحر بسيط	بحر بسيط
اين	عين
فقيري	فقير
تجارا	تجارة
مسكين	مسكين
فاسق	فاسق
هيبة	هيبة

⁷⁰ Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye"; Müt'atü'l-Ma'rife.

⁷¹ Ahmed Abdu's-Selâm, "Kitâbetu lügati'l-Yurbâ bi'r-remzi'l-Arabî -Târîhun ve İhtirâhun", *Mecelle Dirâse-İfrîkiyye* 7 (Ağustos 1990), 120; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

⁷² Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye"; Emîn, "Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ", 140, 141.

كيميااء	كيميااء
مساءلا	مساءلة
وزير	وزير
رتب	رتب
يؤ	يوم
إيالي	عيال
مُتوا	موت
رئي	روح
لافايا	العافية
رجم	رجم
سَطْرًا	سطر
سفرا	سفر
رَكْعًا	ركعة
رباطي	الرباط
ذني	ذنب
ذرعًا ذريا	ذريعه

Araştırmacı ve yazarlar kapsamlı araştırmalarında anlamlar türetme ve iştikâk yönünden Arapça ile Hevsâ dilleri arasında köklü bir bağı olduğunu belirtmişlerdir.⁷³

Hevsâ dilinin Arapların kullandıkları kalıpları basit değişikliklerle kullanmalarını řu tabloda görebilmekteyiz:⁷⁴

Tablo 6: Arapların Kullandıkları Kalıpların Hevsâ Dilinde Kullanılması

Hevsâ	Arapça
بسم الله	بسم الله
جهادي في سبيل الله	جهاد في سبيل الله
اعوذ بالله	اعوذ بالله
كل يوم	كل يوم
الجنون فنون – الجنون هنون	الجنون فنون
قيل و قال شيء غير ثابت	قيل و قال
قالوا بلى	قالوا بلى
قول بلا عمل	قول بلا عمل

⁷³ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 15; Muhammed er-Râbi Suad, “Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabîyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye”.

⁷⁴ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 15; Muhammed er-Râbi Suad, “Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabîyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye”; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 141.

Elbette anlam, terkip ve ses yönünden iki dil arasında konuşma seviyesinde farklılık vardır. Dolayısıyla Hevsâlîların Arapça öğrenmede karşılaştıkları sorunların bu iki dil arasındaki farklılıklar olduğu gözükmektedir. Bu farklılıklar ise şu şekildedir:

2.4.1. Ses Seviyesi

Şehu Ahmed Said Hevsâ dilinde bazı Arap harflerinin kullanımında ortaya çıkan hataların sekiz harf (ث-ح-خ-د-ض-ظ-ع-ص) üzerinde olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Hevsâ dilinde bu sekiz harfin bulunmaması ve günlük konuşmada bu harflere alışık olunmaması sebebiyle konuşma zorluğuna sebep olmaktadır. Dolayısıyla Hevsâlîların konuşmalarında bazı basit bozulmalar olmuştur.⁷⁶

Hevsâ dili ile Arapça arasında terkip düzeyinde farklılıklar olduğu gibi bazı benzerlikler de yer almaktadır. Sarf yönünden iki dil arasında benzeşen bazı kelimeler vardır. Bunlara şu örnekleri verebiliriz:⁷⁷

Tablo 7: Sarf Yönünden İki Dil Arasında Benzeşen Kelimeler

Arapça	Hevsâ
مفتاح	مُوطِي
مجاهد	مِياقي
متفاق	مُناقي
مسافر	مُتفي
منسج	مُساقا
مدبغه	مُحما
مجزرة	مِينكا
مقبرة	مُقبرتا
مجتمع	مُتترا
مصبغه	مُونا
مسجد	مُسلاتي

2.4.2. Anlam Seviyesi

Arapça ile Hevsâ dilleri arasında bazı benzeşenler olmakla birlikte Hevsâ'nın konuşma ihtiyaçlarına uygun bazı basit bozulmalar vardır. Bununla ilgili olarak şu tabloyu örnek olarak zikredebiliriz:⁷⁸

Tablo 8: Arapça Kelimelerin Hevsâ Dilinde Bozulmuş Şekilleri

Arapça	Hevsâ Dilinde Bozulmuş Şekilleri
العافية	لافيا
الحرام	هرلم

⁷⁵ Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 190; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁷⁶ Muhammed Dâvud et-Tâhir, *Şa'bu'l-Hevsâ* (Kano: Matbaatu Sîn Kâf, 2001), 30; Bûtura, "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî".

⁷⁷ Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye"; Tâhir, *Şa'bu'l-Hevsâ*, 30; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

⁷⁸ Gladinti, *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*, 195; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

البركة	الركا
فتيلة	فَتِينَا
اللجنة	لانا
الملاك	هالك
الوضوء	الولا
الموت	مُتَوَا
القبر	قبري - كبري
القلم	القلمي
البصل	البسا
الجريدة	جريدا
الرزق	ارزقي - ارزقي
الزمان	زامني - زامني
الصلاة	سلا
الجمعة	جوما
الخميس	الخميس
الاربعاء	لاريتا
الثلاثاء	ثلاثا
الاثنين	ليثني
الأحد	لهدي
السبت	السبت
المؤذن	لاذان
العيد	إيد
العدد	اددي
العقل	هنكلي
ظلم	زالشي
ضرورة	لرورا
دولة	دولا
فضل	فللا
علم	إلمي

Bunlara ek olarak başka Arapça kelimelerin Hevsâ dilinde bozulmuş şekillerini örnekleri ile şu tabloda da görebiliriz:⁷⁹

⁷⁹ Tâhir, *Şa'bu'l-Hevsâ*, 30; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

Tablo 9: Arapça Kelimelerin Hevsâ Dilinde Bozulmuş Şekilleri

Örnekler	Hevsâ	Arapça
ثَم - سَم	س	ث
الحق - المهق	ه	ح
كالدون - خالدون	ك - ه	خ
ذلك - زالك	ز	ذ
الصالين - الرالين	د - ل - ر	ض
ظلموا - زلموا	ز	ظ
عليم - اليم	ا	ع
صاد - ساد	س	ص

Hevsâ dili, yüzde kırk-elli arasında değişen oranda Arapça kelimeler ile zenginleşmiştir. Hevsâ ile Arapça arasındaki ilişkiyi açıklayan pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir:⁸⁰

Tablo 10: Arapça Kelimelerin Küçük Değişik Şekilleri ile Hevsâ Dilinde Yer Alması

Hevsâ	Arapça
ابد	ابد
ابد الابدان	ابد الابدان
إتفاقي	إتفاق
إثنين	الإثنين
إجابا	إجابته
إجازا	إجازة
اجنبي	اجنبي
لحد	الاحد
حراما	حرام
لاهرة	الآخرة

Bu tablodaki kelimeler Arapça ile Hevsâ dili ile arasındaki ilişkinin mukayese edilebileceği örneklerdir. Bu örnekler de Araplar ile Hevsâ kabileleri arasındaki gerçek bir ilişkiyi göstermektedir. Görüldüğü üzere Hevsâ dili Arapçaya benzeyen bir dildir.⁸¹ Bu benzemeyi aşağıdaki tablo içerisinde görebiliriz:⁸²

⁸⁰ Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 9; Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

⁸¹ Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdâni'l-Garbî*, 9.

⁸² "Eseru lügati'l-Hevsâ fi'r-rivâyeti'l-Arabiyyati'n-Nicîriyye", *Kırâât İfrikîyye* (Erişim 06 Eylül 2019); Muhammed er-Râbi Suad, "Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye".

Tablo 11: Hevsâ Dilindeki Kelimelerin Arapça Kelimelere Benzemesi

Arapça	Hevsâ
العافيه	لافيا
الحرام	هرام
البركة	البركا
فتيله	فتيلا
فتنه	فتنا
اللعنه	لانا
المهلك	هالك
الوضوء	الولا
الموت	مُتوا
القبر	قبري - كبري
القلم	التلمي
البصل	البسا
الجريدة	جريدا
الرزق	ارزقي
الزمان	زاضي
الصلاة	سلا
الجمعة	جوما
الخميس	الهمس
الاربعاء	لاربا
الثلاثاء	ثلاثا
الاثنين	ليثنن
الاحد	فهدش
السبت	اسبير
امؤذن	لادان
العدد	اددي
العقل	هنكلي
ظلم	زالشي
ضرورة	لزورا
دولا	دوله
فصل	فللا
علم	إلمي

Ayrıca Hevsâ dilinde geçen مام – سؤد – لنزام – خوف – دؤسي – لئائي kelimeler de Arapça olan معلم – كتاب – درس – خوف – لجام – سرج – معلم kelimelerinden alınmıştır.⁸³

Arapça'nın Hevsâ dilinin gelişmesine etkisi başlığı altında vermeye çalıştığımız bilgilere ek olarak; Hevsâ dili Arapça mütekellim, muhatap ve gaib zamirleri de almıştır.⁸⁴ Son olarak da XIX. Asırda Hevsâ ülkesinde çok sayıda yazılan kitabelerin çoğu Arapçadır.⁸⁵ Bu da Hevsâlıların İslâm ve Arapların miraslarından ciddî anlamda istifade ettiklerini göstermektedir.⁸⁶ Buraya kadar yapılan tespitlerden Arapça'nın Hevsâ dilinin gelişmesine etkisi, İslâmî ve ticarî olmak üzere iki temel nedene dayandığı ve Hevsâ dilinin çeşitli alanlarda Arapçadan pek çok lafızlar aldığı anlaşılmaktadır. Bu kısımda ise Hevsâ dilinin yaygın kullanımının olduğu bölgelerde Arapça'nın kitaplar, divan ve şeri mahkeme vs. yerlerde kullanılmasını tespit etmeye çalışacağız.

3. Kitapların Te'lifatında Arapça'nın Kullanılması

Hevsâ uleması çeşitli ilmî alanlarda kitap telifatında Arapçayı kullanmış⁸⁷ ve yüzlerce kitap, risale ve divan yazmışlardır. Özellikle de Arap edebiyatı, sarf ve nahiv kitaplarının yanında tasavvuf alanında kitaplar yazılmıştır. Bu gayret ve çabalar diğer İslâm devletleri ile mukayese edildiğinde, bunların hiç de az sayılmayacak derecede olduğu gözükmektedir.⁸⁸

Şeyh Abdullah b. Abdi's-Selâm es-Sika el-Fulânî el-Keşnâvî, “Kitâbu atıyyeti'l-mu'tî” adlı bin beyitten oluşan manzum eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Bunun dışında ulûmul-Kur'ân konusunda çalışmaları olan Abdullah b. Fûdî'nin tefsir alanında şu iki kitabı vardır. Birincisi; iki cilt halinde olan “Ziyâu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl”, diğeri ise “Kifâyetu duafâi bilâdi's-Sûdan fi beyâni meâni'l-Kur'ân” adlı eseridir. Abdullah b. Fûdî'nin hadis alanında; “Kitâbu sirâci-câmi fi nazmi'l-câmiî-s-sahîh li'l-Buhârî”, “İhyâu's-sunne”, “İhmâdu'l-bidâ”, “Usûlu'l-adli li vulâtu'l-umûr” adlı çalışmaları vardır. Bu çalışmalarına ek olarak fıkıh, tıp vs. alanlarda kitaplar yazmış olduğu gibi⁸⁹ yedi yüz beyti aşkın manzum bir çalışma olan “Miftâhut-tefsîr” ve beş yüz beyitten oluşan manzum “Kitâbul ferâidi'l-celîle” adlı kitapları da telif etmiştir. Ayrıca kaynaklarda Arapça kitap telif eden yazarlar arasında kadın şair es-Seyyide er-Rukiyye el-Fulânî de zikredilmektedir. es-Seyyide er-Rukiyye el-Fulânî' Arapça kaside yazmış ve bu kasidesinin bazı beyitleri şu şekildedir:⁹⁰

⁸³ Muhammed Ebû Bekr, “Eseru's-Sekâfeti'l-Arabiyye fi Şuûbi Şimali Nijeryâ”, *el-Mu'temeru'd-Düveliyi's-Sâlis li Lügati'l-Arabiyye*, (Mayıs 2014), 5.

⁸⁴ Hicâzî, *Mu'cemu'l-elfâzi'l-Arabiyye fi luğati'l-Hevsâ*, 17.

⁸⁵ Merve Mahmûd Halil Zâri', “eş-Şi'ru'l-Hausâvî”, *Dirâsât İfrîkiyye* 54 (Aralık 2015), 38.

⁸⁶ Zâri', “eş-Şi'ru'l-Hausâvî”, 40- 42.

⁸⁷ Bk. Abikan, “el-Lüगतu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 241; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 143; Bûbekî, *el-Hareketu'l-ilmîyye fi 's-Sûdâni'l-Garbî*, 9; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 7.

⁸⁸ Bölgeye gelen ulema içerisinde Kano'ya gelen Mâlî'li Şeyh Abdurrahman Zeyd'i zikredebiliriz. Bu ulema bir mescid yaptırıp insanlara dini öğretmeye çalışmışlardır. Gelen bu ulema içerisinde yer alan Şeyh Şerif Abdurrahman Kano'ya gelirken yanında pek çok kitap getirmiştir. Bu şehre yerleşmiş ve şehrin emirinden minareli bir mescit yapmasını talep etmiştir. Bulduğu dönemde Kano'da dinî noktada yetişmiş kişilerin sayısı arttıktan sonra Mısır'a dönmüştür. Hevsâ bölgesinde yaşayan ulema arasında Mısırlı âlim es-Suyûtî bölgedeki insanlara dinî emirleri öğretmiştir. (Bk. Abikan, “el-Lüगतu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 241.)

⁸⁹ Bk. Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 142, 143; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 7.

⁹⁰ Bk. Abikan, “el-Lüगतu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 241; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 143; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 7, 8.

الكريم يقبل تائباً أناه
لا يخاف بخسا كل من رجاه
بالعذاب يجزي من عصي و يجي
لا ينال عزاً من اتبع هواه

“Yüce gönüllü kimse, kendisine yaptığundan pişmanlık duyarak gelen kimseyi hoş karşılar.

Bir şeyin beklentisi içinde olan kimse, en küçük bile olsa korku duymaz.

İsyan eden ve buna devam eden azap ile karşılığını görür
Heva ve hevesine uyan kimse, itibar, şöhret elde edemez.”

Esmâ binti Osman Fûdî, hem Arapça olarak “Tenbîhu’l-Gâfilîn ve Tezkîru’l-âkılîn ila Tarîkı’s-Sâlihîn” adlı kitabını m. 1820 yılında, ikinci kitabını ise m. 1839 yılında “Tebşîru’l-İhvân fi’t-Teveşşül bi Suveri’l-Kur’ân ‘inde’l-Hâlıkı’l-Mennân” adlı kitabını yazmış, hem de bu dilin yaşatılması, korunması, yayılması ve gelişimi için aktif ve büyük bir rol oynamıştır.⁹¹ Ayrıca Arapça’nın korunması ve yayılmasına katkı sağlamada nahiv, sarf, aruz, dil ve divanlar gibi Arapça ilimlerde kitaplar yazılmıştır. Hatta Kuzey Nijerya’da farklı alanlarda Arap dilinde kitap yazmak köklü bir gelenek olmuştur. Bunları şu şekilde zikredebiliriz:⁹²

1-“Lem‘u’l-Berk” (Nahiv alanında 1232/1817 de Abdullah b. Fûdî tarafından telif edilmiştir.)

2-“el-Bahru’l-Muhit” (Abdullah b. Fûdî tarafından h. 1237 yılında telif edilmiştir. Kitap nahiv alanında dört bin dört yüzden daha fazla beyti içermektedir.)

3-“Fethu’l-Latîf el-Vâfi li İlme Arûz ve’l-Kavâfi” (Abdullah b. Fûdî telif etmiş ve arûz ve kâfiye ilimlerinde iki yüz on beş beyit içermektedir.⁹³

4-“el-Hisnu’r-Rasîn” (Abdullah b. Fûdî tarafından h. 1216 yılında Arapça sarf alanında yazılmış ve bin beyitten oluşan manzum bir eserdir.)

5-“Tezyînu’l-Verakât bi Cem‘i Ba’dı Mâlî mine’l-ebyât” (Şiir divanı olan bu çalışma Şeyh Abdullah b. Fûdî tarafından te’lif edilmiştir.)

6-“İfâdetu’t-Talibîn” (Muhammed Bello’nın şiir divanıdır.)

7-“İnfâku’l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi’t-Tekrûr” (Muhammed Bello’ya ait bir çalışmadır.⁹⁴

Kendi dillerinde şiir, nesir yazan edebiyatçıların bazı öğrencileri Hevsa dilinde yazılmış olan şiir ve nesri Arapçaya tercüme etmişlerdir.⁹⁵

Osman b. Fûdî’nin oğlu İsa ve kızı Esmâ, babalarının bazı kasidelerini Arapçaya tercüme etmişlerdir. Şair el-Vezîr Cüneyd de Esmâ binti Fûdî’nin bazı kıssalarını Arapçaya tercüme

⁹¹ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti’l-lugati’-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 8.

⁹² Bk. Abikan, “el-Lügatu’l-Arabîyye fi Nijeryâ beyne’l-emsî ve’l-yevm”, 217-285; Bûtura, “el-Vucûdu’l-Hadâriyyu’l-Arabîyyu’l-İslâmî”.

⁹³ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti’l-lugati’-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 8; Bûtura, “el-Vucûdu’l-Hadâriyyu’l-Arabîyyu’l-İslâmî”.

⁹⁴ Bk. Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebi’l-Hevsâ”, 143; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti’l-lugati’-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 9; Bûtura, “el-Vucûdu’l-Hadâriyyu’l-Arabîyyu’l-İslâmî”.

⁹⁵ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti’l-lugati’-Arabîyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 9.

etmiştir. Ayrıca Şeyh Abdulkadir b. Mustafâ, Esmâ binti Fûdî'nin Fûlânî dilinde yazdığı kasidesini Arapçaya tercüme etmiştir.⁹⁶

Hükümet kayıtları yanında divan ve şer'î mahkemelerde dava raporları Arapça yazılarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca melik ve emirlerin mektuplarının yazımında da Arapça kullanılmıştır. Hükümet tarafından "Cerîdetu'n-Nijiriyyati's-Şimâliyye" adlı gazetenin resmî olarak Arapça dilinde çıkarılması da bu dilin gücünü göstermektedir. Pek çok sosyal mektuplaşmaların ve mesajlaşmaların büyük oranda Arapça ile yapılmasının yanında Nijerya ve çevresindeki emirlere gönderilen davet mektupları da bu dil ile olmuştur. Muhammed Bello, "İnfâku'l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi't-Tekrûr" adlı eserinde çeşitli münasebetlerle Arapça olarak yazılmış mektupları bu eserde toplamıştır. Ali Ebû Bekir de "es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nijeryâ" adlı eserinde bu tarzda mektupları toplamıştır. Geride kitapların yanında pek çok el yazması çalışmalar bırakılmıştır. Bu el yazmaları, Nijerya'nın Plateau eyaletinde yer alan Jos şehrindeki milli müze gibi bölgesel araştırma merkezlerinde araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır.⁹⁷ Ayrıca tahkiki, ta'likî ve şerhleri⁹⁸ yapılmış olan bu el yazmalarını Hevsâ bölgelerindeki yüksek eğitim kurumlarının kütüphanelerinde ve bazı Arap, Avrupa ve Asya devletlerinin üniversitelerinde görmek mümkündür.⁹⁹ Buraya kadar yapılan tespitlerden Arapça'nın Hevsâ bölgesindeki gücünün ne kadar üst düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısmında ise Arapça'nın Hevsâ edebiyatına etkisinin nasıl olduğunu tespit etmeye çalışacağız.

4. Arapça'nın Hevsâ Edebiyatına Etkisi

Arapça'nın Hevsâ diline etkisi, sadece kelime-terim alanında olmayıp, edebiyat alanında yani şiir, nesir ve kıssada da gerçekleşmiştir.¹⁰⁰ Bu bağlamda Hevsâ edebiyatı Arap kültür ve edebiyatından etkilenmiş ve Arapçadan¹⁰¹ pek çok lafız ve terkip almıştır. Bu etkilenmeye Kur'an'ın öğrenilmesi, ezberlenmesi ve yerel dillerde Arap harflerinin kullanılmış olması yardım etmiştir. İnsanlar önce Arapça yazılı dinî kitapları okumaya, öğrenmeye çalışmışlar, sonra da yerel dillere tercüme etmişler ve bu kitaplara şerh ve haşiye yazmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da Arapça yazılı kitaplara hâkim bir aydın zümresi oluşmuştur. Bütün bunlar Arap dil ve kültürünün Hevsâ edebiyatına etkisini göstermektedir. Bu etki nedeniyle Hevsâ edebiyatında Antere b. Şeddâd (ö. m. 614) gibi Arap şairlerinin isim ve lakapları gibi unsurlar kullanılmıştır.¹⁰² Muhammed b. Abdilkerîm el-Megîlî ve dışındaki ilim adamları Hevsâ bölgesinde Arap dili ile edebî ve fikrî hareketin başlamasında ve yaygınlık kazanmasında ciddî rol oynamışlardır. Öte

⁹⁶ Emîn, "Neş'etü ve tetavvuru edebî'l-Hevsâ", 146; Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati-'Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 9.

⁹⁷ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati-'Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 10.

⁹⁸ Bu şerhlerden bazıları şu şekildedir: 1-Şeyh Osman b. Fûdî, İhyâu's-sunne ve İhmâdu'l-bida, Matbaatul-Huseynî, Kahire 1962. 2-Şeyh Muhammed Beylulü b. Osman Fûdiyü, İnfâgu'l-meysûr fi târihi bilâdi't-tekrûr, Kahire 1964. 3-el-Hisnu'r-rasîni fi's-safî (thk. Salih Huseyin), Dâru'l-Umme. 4-el-Bahru-muhîd (thk. Muhammed es-Sânî Hâmis), y.y., 1997. 5-Tezyînu'l-verakât, (thk. Heskîd), y.y., 2007. 6-en-Nefahâtul-anberîyye bi şerhi işriniyât (thk. Yahyâ İmâm Süleymân), y.y., 2007. 7-Esmâu binti Osman b. Fûdî ve İntâcâtuhâ'l-'Arabiyye (thk. Muhammed er-Râbi'evvel Saad), y.y., 2010. (Bk., Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati-'Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 11.)

⁹⁹ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati-'Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İfrîkâ*, 10.

¹⁰⁰ Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm", 223, 224; Müt'atü'l-Ma'rife.

¹⁰¹ Rahme binti Ahmet el-Hâccî - Osmân-Abdülkerîm İsâ es-Sârim, "Vucûhü't-teesür bittürâsi'l-'Arabî fi edebî'l-Hevsâ: 'Amâlü'l-Hâccî Ebî Bekir İmâmü'l-kıyasiyye nemûzecen", *Mecelletü'l-Üstâz* 1/209 (Haziran 2014), 106; Mejelle al-Tilmeez.

¹⁰² Hâccî - es-Sârim, "Vucûhü't-teesür bittürâsi'l-'Arabî fi edebî'l-Hevsâ: 'Amâlü'l-Hâccî Ebî Bekir İmâmü'l-kıyasiyye nemûzecen", 106; Mejelle al-Tilmeez.

yandan Hevsâ bölgesinde ilim ve telifât hareketi XVIII. asrın ortalarına kadar Arapça ile yapılmıştır.¹⁰³ Daha sonraki yıllarda Nijerya üniversitelerinin Arapça bölümlerinde ders olarak okutulan Arap edebiyatı alanında yapılan çalışmalar, Nijerya Arap edebiyatı diye isimlendirilmiştir. Dr. İsa bu konuda şu bilgileri zikreder: “Hicri on iki ile on dördüncü asırlar arasında Şeyh Osman b. Fûdî, kardeşi Abdullah ve oğlu Muhammed Bello, Arapça yazı ile bölgede edebî ve ilmî alanda yükselmeye büyük bir rol oynamışlardır. Arapça, hükümet daireleri ve hukuk işlerinde resmî dil olarak kullanılmıştır.”¹⁰⁴

Osman b. Fûdî başta olmak üzere ıslahat çalışmalarında yer alan kimseler, buldukları her yerde, anadillerinde coşku ve heyecan içerisinde kaside ve dinî şiirler okumuşlardır. Hevsâ dilinde yazılan el yazma eserlerin yanında kısmen de olsa halk kendi anadillerinde şiir yazmayı sürdürmüşlerdir. Son derece değerli kabul edilen bu çalışmalar, aynı zamanda klasik Arapça metinlerini içermektedir. Arapça el yazmaların yazılabilmesi zamanla kolaylaşmış ve Hevsâ dillerinde yazım geleneği hızlı bir artış göstermiştir. Osman b. Fûdî'nin hilafeti döneminde bu gelenek büyük ölçüde ve titizlikle devam ettirilmiştir. Osmân b. Fûdî'nin oğlu İsa ve kızı Esmâ yerel dillerde iyi birer şairlerdi. Gerek onların ve gerekse diğer şairlerin şiirleri ve ortaya koydukları çalışmalar, Sokoto ve diğer tüm eyaletlerde elden ele dolaşmış, büyük bir titizlikle okunmuştur. Hevsâ dilinde artış gösteren İslâm kültür ve edebiyatı, bölge halkının İslâmî idealleri benimsemesine vesile olmuştur.¹⁰⁵ Edebiyat alanında Osman b. Fûdî'nin kardeşi Abdullah b. Fûdî aruzda derin bilgisi ile temayüz etmiş şiirde divan, aruzda kitap sahibidir.¹⁰⁶ Ayrıca bu dönem, ulemanın ilmî, edebî ve kültürel seviyesini yorumlayan kıymetli şiir ve nesir ürünlerine şahitlik etmiştir. Bölgede Arapça ile meşgul olanlar hem dine sıkı sıkıya bağlı olmuşlar hem de cahiliyye şairlerinin şiirlerinin hedef ve amaçları doğrultusunda şiirler yazmışlardır.¹⁰⁷

Nijeryada şiir alanında birinci dereceyi, müslüman âlimlerin Hevsâ dilinde yazdıkları şiirler oluşturur. Bu şiirler Arap şiirlerine benzemektedir.¹⁰⁸ Örneğin Tasavvuf şeyhi olan Şeyh Ebû Bekir b. Hadr b. Ebî Bekir b. Musâ (ö. 1974) Hevsâ dilinde medih, irşad ve nükte alanlarında kasideler yazmıştır. Bu kasidelerinde Arapçayı yoğun bir şekilde kullanmıştır.¹⁰⁹

Hevsâli şairlerin şiirleri Arap şiirinden sadece kafiyede değil, genel anlamda etkilenmişleridir. Bu bölge insanların Arap kültürüne aşırı ilgi duymaları bunu teyit etmektedir. Hevsâli şairlerin Arapçadan pek çok kelime alıp kullanmaları iki sebebe dayanmaktadır: Birincisi, Arapçaya kıyasla yerel dillerin sınırlı olmaları, ikincisi ise özellikle bazı şairlerin Arapçada otorite olduklarını ilan etmeyi sevmeleridir.¹¹⁰ Dolayısıyla Hevsâli şairler, kasidelerinde pek çok Arapça

¹⁰³ Bk. Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebî'l-Hevsâ”, 137-139; Mejelle al-Tilmeez.

¹⁰⁴ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İffrikâ*, 11; Muhammed Mansûr Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”, *Menâru'l-İslâm* (Erişim 19 Eylül 2020).

¹⁰⁵ Bk. Mervyn Hiskett, “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1279/1819-1862)”, çev. Kadir Özköse, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Aralık 2003), 173-202; Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebî'l-Hevsâ”, 142-145.

¹⁰⁶ Bu konuda geniş olarak bk. Emîn, “Neş’etü ve tetavvuru edebî'l-Hevsâ”, 142-144; Mejelle al-Tilmeez.

¹⁰⁷ Muhammed er-Râbi Suad, *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fi humâyeti'l-lugati'-Arabiyye ve neşruhâ fi Ğarbi İffrikâ*, 12; Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”.

¹⁰⁸ Adem b. Abdillâh b. Habîbillâh b. Abdillâh el-İlûrî, *Mücez Târihi Nijeryâ* (Beyrut, 1965), 33; Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 223, 224.

¹⁰⁹ Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

¹¹⁰ Abikan, “el-Lügatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emi ve'l-yevm”, 225; Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”; Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fi Nijerya*, 383; Nâsır Ahmed Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi's-şî'ri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, *Mecelletu'l-ulûm ve'l-buhûsü'l-İslâmî* 17 (1) (2016), 2.

kelime iktibas etmişlerdir. Yani şiirleri Arapçadan alınmış lafızlarla doludur.¹¹¹ Örnek olarak Osmân b. Fûdî'nin şu beytini zikredebiliriz¹¹² :

فَمُسْلِمِي كَشِيدَ نَابَاكو شَيْدَا نَابِ سِنَّةَ تَفْرِكِنِ سَادَه

“Ey Müslümanlar sünnete bağlı olduğum hususunda sizi şahit tutuyorum. O, doğru ve güvenilir bir yoldur, kişi onunla mutlu olur.”

Beyitten anlaşıldığı üzere şair Arapçadan etkilenmiş ve ondan lafızlar almış ve o lafızları Hevsâ dilinde yazılmış olan şiirde kullanmıştır. كَشِيدَ kelimesi أَشْهَدُ anlamındadır. Ayrıca beyitte geçen Arapça olarak

سَنَه kelimelerini zikredebiliriz. Bu kelimeler genel kabul görmüş lafızlar olup Arapça aslına uygun verilmiştir. Yine Abdullah b. Fûdî'nin şu şiirinde de Arapça lafızlar gözükmektedir:¹¹³

مُنْسَلِكِ رِي هِكِنِ هَوِي هَدَدَتَبَمِ سُنِي يَوَا
عَمُو كُو مُنْقِ جُيَوَا غَمُّ مَثُوبَا مَنِي نَوِي

“İnsanlardan pek çoğu istek ve arzusuna yönelik hareket etmesi için serbest bırakıldı. Toplumda suç işleme çoğaldı, Allah'ın günahlarını bağışlaması için tevbe etmeye yönelmediler. Bilakis onlar, hala istek ve arzusuna yönelmekte ısrar etmektedirler.”

Şair Hevsâ dilinde yazılmış olan bu beyitlerde Arapça kelimeler kullanmıştır. Örneğin bunlardan نَوِي-هَوِي kelimelerini zikredebiliriz. Yine Arapça kelimeleri Abdullah b. Fûdî'nin şu beyitlerinde görmekteyiz:

جَمَعَا يَنْ أَوْ مُسَاكِي مِي تَبَا
مُبِ اللّهِ أَبْنَعَجِي تَنْ بِي أَيَكُونَا
تَفِيأَ لَاهِرَ مَكِّي كَوْمَ شَرِيوبَا
كُوقِ بِنُّ أَبْنَعَجِي إِنْ بِي لُورِيَا

“Ey kardeşler, Rabbimize itaat etmemiz gerekir, ölüm meleği bize sürpriz yapmadan önce ona tevbe etmemiz gerekir. Hazırlıklı olsak da olmasak da ahirete doğru yürümemiz gerekir.”

Görüldüğü üzere şair, şiirde geçen جَمَعَا kelimesini جماعة ve تَوْبَا kelimesini de تَوْبَة lafzından almıştır. Şair Arapçadan alınan kelimelere yerel dilinin bazı işaretlerini koymanın yanında, Arapçadan alındığı gibi de muhafaza etmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi's-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 2; Abikan, “el-Lügatül-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm”, 224; Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-ş'iri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”; Abikan, “el-Lugatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm”, 225.

¹¹² Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi's-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 2; Abikan, “el-Lügatü'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm”, s. 224; Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-ş'iri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”.

¹¹³ Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-ş'iri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”; Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi's-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 3.

¹¹⁴ Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi's-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 3, 4; Bâbekr, “el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-Lüğâti'l-İfrîkiyye”.

Hevsâli şairler şiirlerini yazarken Arapçadan aldıkları lafızları kullanırken yerel dilinin özelliğini de dikkate alarak iyi bir şekilde kalıba koymayı gerçekleştirmişlerdir. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:¹¹⁵

Tablo 12: Arapça Lafızların Hevsâ Dilinde Kalıba Konması

Hevsâ	Arapça
بوي kelimesi;	اليوم anlamındadır.
صفائى kelimesi	الصفاء anlamındadır.
كدوري kelimesi	الكدور anlamındadır.
همومي kelimeside	الهموم anlamındadır.
سروري kelimesi	السرور anlamındadır.
غروري kelimesi	الغرور anlamındadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere kelimelerin her birinde son harf kesralı yapılmıştır.¹¹⁶ Şiirinde Arapçadan aldığı lafızları en mükemmel şekilde kullanarak nazmın güzelliğini artıran şair Vezîr Cüneyd (ö.1997) Arap şiirinin üslubundan etkilenmiş ve bunu Hevsâ dilinde yazdığı şiirlerine yansıtmıştır. Ayrıca vezinlerinde Halil b. Ahmed (ö.170/786) etkisi gözükmekte olup konu ile mûsıkî ve ritmin arasını bulmaya çalışmış, bahrut-tavîl, bahru'l-kâmil ve bahru'l-basît gibi uzun bahirler kullanmıştır.¹¹⁷ Hevsâ dilinde yazmış olduğu şiirlerinde Arap şiir ve üslubundan etkilenen Vezîr Cüneyd¹¹⁸ Arap diline vakıf olup onun esrarını ve özelliklerini bilmesinden dolayı şiirlerinde Arap kültürünü nakletmede aktif rol oynamıştır.¹¹⁹ Şair Vezîr Cüneyd kasidelerinde züht, ahlakî değer ve sosyal durumu ele almıştır. Toplumda ahlaksızlıkların bırakılmasına yönelik yaptığı çağırığı içeren şiiri şu şekildedir:¹²⁰

مَوَّ جِبْتُونَا طَنَّاوَا بَرِي مَامَرِي
 نَصِيحَه نِكِيمَا إِنَّاكُوِي هَنْكُوِي هَنْكَلِي ظَرِي
 كَبْرَ طَيْشُ دُومِنُ كَرَّ كَرْمُونُ سَكْرِي
 رَغِي قَلِقْ دُونُ كَاغَ تَمْسَاحَ يَاطَرِي

¹¹⁵ Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâi”; Sokoto, “Eseru'l-lüğati'l-Arabiyye fi's-şî'ri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 5; Bâbekr, “el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-luğati ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye”.

¹¹⁶ Sokoto, “Eseru'l-lüğati'l-Arabiyye fi's-şî'ri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 5; Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâi”.

¹¹⁷ Sokoto, “Eseru'l-lüğati'l-Arabiyye fi's-şî'ri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 6; Sokoto, “el-İtticâhu'r-remzî inde's-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahliliyye”, 8; Şebeketü'l-Alûka.

¹¹⁸ Vezîr Cüneyd'in Afrika'nın seçkin ve yetenekli şairlerden olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o, eski şiirden etkilenmiştir. Bu konuda Muhammed Mübarek et-Tekine şöyle der: “el-Vezîr'in eski klasik şiirden etkilendiğini düşünüyorum.” Vezîr beyanın çekiciliğine ve musikinin tatlı oluşuna tutkun, remiz niteliğindeki şiir ekolünden etkilenmiştir. Çünkü o, bazı şiirlerinde direkt olmayan yoruma dayanır. Şiiri güzel şekli ve manaya hakim olması ile seçkin olur. (Bk. Sokoto, “el-İtticâhu'r-remzî inde's-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahliliyye”, 3.)

¹¹⁹ Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2; Sokoto, “el-İtticâhu'r-remzî inde's-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahliliyye”, 8; Derek Nurse-Thomas Spear, *The Swahili* (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1985), 3; Abdulaziz Y. Lodhi, “The Language Situation in Africa Today”, *Nordic Journal of African Studies* 2 (1) (1993), 79; Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157, 158.

¹²⁰ Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâi”; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2; Sokoto, “Eseru'l-lüğati'l-Arabiyye fi's-şî'ri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 4.

“Ey kardeş! Sözümü dinle, gafil olma. Ben ancak nasihatçiyim, Akıllı isen, nasihatıma uy. Tutarsızlıktan sakın, ahmaklardan olma. Yanında avcılar hazırlık yaparken havuzdaki timsahtan çok korkma.”

Şairin şiirinde Arapçadan alınmış kelimeler gözükmektedir. Örneğin şiirde geçen “te” harfi hazif edilmiş olan نصيحة kelimesini Arapçadan almıştır. Aslında kendisinden sonra gelen kelime ile bağlantı kurulurken “te” harfi okunur, üzerinde durmada ise “he” şeklinde okunur. Ayrıca Arapçadan aldığı طيش- قلق- تمساح kelimelerini ise aslına uygun olarak kullanmıştır.¹²¹

Hevsâ şiirinde Arap şiirinde yer alan basît, tavîl, kâmil, hafif, mutedârik, recez ve vâfir gibi vezinler kullanılmıştır.¹²² Abdulkadir Tan Gambû, Hevsâ şiirini; kafiye, bahr, aruz ve akıcı beyit vs. gibi kuralları esas alarak bina edilmiş vezinli sözdür şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca bu görüşlerine uygun kelime ve lafızların seçimi ile ilgili şartların da esas alınması düşüncesindedir. Bütün bu görüşler Hevsâ dilinin ciddî anlamda Arap şiirinden etkilendiğini ve Hevsâlı şairlerin Arapça'nın kafiye ve vezni tarzında kasideler söylediklerini göstermektedir.¹²³ Buna Abdullah b. Fûdî'nin bahr-i mutedârik vezin tarzında olan şu beytini örnek olarak verebiliriz:¹²⁴

كيسم الله الله سركي مي أبو مي كوو مي كونا

Hevsâ dilinde yazılan bu beytin Arapçası ve Türkçe anlamı ise şu şekildedir;

بسم الله الله هو سلطان هو الرب ورب الكل وهو المعطي

“Allah'ın adı ile o, bir sultandır. O herkesin Rabbi ve verendir.”

Hevsâ dilinde yazılan şiirler mukaddime ile başlar, hamd ve Hz. Peygambere salat ve selam ile sona erer. Hevsâ dilinde yazılmış şiirlerde yer alan Arapça terkip ve tabirler şu şekildedir:¹²⁵

المسلم عليكم - بسم الله - والله تالله - لاحول ولا قوة - الله كريم - أكرمك الله

Şeyh Ebû Bekir b. Hadr b. Ebî Bekir b. Musâ'nın kasideleri her ne kadar Hevsâ dilinde yazılmış olsa da başlık Hevsâ dilinde yazılmamıştır. On dört adede ulaşan kasideleri Arapça başlıklarla isimlendirildiğinden okuyucu ilk anda Arapça kaside okuduğunu hissedecektir. Kasidelerinde Hz. Peygamberi ve Ticânî tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Ticânî'yi övmüştür. Hz. Peygamberi övdüğü Kasidesinin başlığı, “tuhfetu'l-fakrâ fi medhi hayri'l-verâ” Şeyh Ahmed Ticânî'yi övdüğü kasidesine ise “Saâdetu'l-ahbâb fi medhi kutbi'l-aktâb”, “Aybetu'l-fakrâ fi medhi hâtem bi tarîkati't-ticânî”, nükte alanında öğrencisi ile yazdığı kasidesi ise “Îânetu'ş-şâkî bi târihi kwaki”¹²⁶ ‘dır.

¹²¹ Cibrîl, “İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi'ş-ş'i'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-ikâî”; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2; Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi'ş-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 4; Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

¹²² Bk. Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2; Bâbekr, “el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-lügati ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye”; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 146; Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

¹²³ Sokoto, “Eseru'l-lügati'l-Arabiyye fi'ş-ş'iri'l-Hevsâ el-Mektûb bi'l-harf'i'l-Arabî”, 3. Sokoto, “el-İtticâhu'r-remzî mde'ş-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahliliyye”, 5; Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2.

¹²⁴ Bk. Emîn, *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*, 1, 2; Bâbekr, “el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-lügati ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye”; Emîn, “Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ”, 146; Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

¹²⁵ Bâbekr, “el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-lügati ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye”; Bûtura, “el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî”.

¹²⁶ Kwaki: bitkilerden yapılan bir yemek türüdür. Güney Nijeryada özellikle de Yorbadı diye bilinmektedir. Sonraları bu yemek türünü yirminci asırda Hevsâ bölgesine de soktular. Kano şehrinde kıtlık ortaya çıktığında bu yemek türü

Şeyh Ebû Bekir, Hevsâ dilinde yazılmış kasidelerinde, İslâm Arap kültürü ile donanımlı olması sayesinde, pek çok Arapça kelime kullanmıştır.¹²⁷ Hevsâ dilinde çalışmalarını kaleme alanlar da Hevsâ dilinin kelime itibariyle sınırlı olmasından dolayı Arapça kelimelere başvurmak zorunda kalmışlar,¹²⁸ adeta iki dilin arasını birleştirmişler ve bunun sonucunda iki dilde bir insicâm gerçekleşmiştir. Buna şu beyitleri örnek olarak verebiliriz¹²⁹:

يعلم ياسن ما تقول مَي كَثِي * يقول يائي الأثاث تَرَكَئِي
إن قيل إن أنثى وما الإنسان * يئى مُثْم وَيْنُ غُوا إِخْوَان

Bu beyitlerde küçük çocuklara Arapça kelimeler öğretilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bundan dolayı Arapça kelimeler kullanılmaktadır. Önce Arapça kelime, sonra mukabil Hevsâ kelime zikredilmektedir. Yahut da bunun aksi yapılarak önce Hevsâ kelime sonra buna mukabil Arapça kelime zikredilmiştir. Arapça harflerin kullandığına dair aşağıdaki beyti örnek olarak verebiliriz.¹³⁰

رحمك تا غمي كومي بللي نيا
نا طوك قاراتا إليك إلهيا

Bunun anlamı şu şekildedir:

"إن رحمتك شملت كل شيء حتى أنا, رفعت شكواي إليك يا إلهي"

"Rahmetin her şeyi hatta beni de kuşatmıştır. Yâ ilâhî sana şikayetlerimi arz ediyorum."

Burada Hevsâ dilinde şiir yazarların Arapça cümle ve üslupları kullanmada aşırıya kaçtıklarını belirtebiliriz. Ayrıca Hevsâ dilinin şiirde kâfiye ve vezin ile tanışması Arap şiiri ile yakın temastan sonra gerçekleşmiştir.¹³¹ Bu kısımda yapılan tespitlerden Hevsâ dilinin Arap kültür ve edebiyatından etkilendiği, özellikle de Hevsâli şairlerin şiirlerinde Arapça lafızları kullanmanın yanında Arapça'nın kafiye ve vezni tarzında kasideler söyledikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Araplar ticaret vasıtasıyla İslâm'ı Afrikanın Batı bölgelerine oradan da Nijerya'ya ulaştırmışlardır. Doğal olarak ticaret yaparken kendi aralarında karşılıklı anlaşma diline ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyacı da Arapça ile gidermişlerdir. Dolayısıyla bölgede Arapça, İslâm ile geniş bir alanda yayılmaya başlamıştır.

Kıtada yer alan Nijerya'nın kuzeyinde yerleşik, farklı alanlardaki gelenekleri ile tanınan ve aynı zamanda köklü bir millet olarak kabul edilen Hevsâlılar İslâm aracılığı ile Araplarla irtibat ve temas halinde olmuşlar ve bunun sonucunda da Arapçaya karşı ciddi ilgi duymuşlardır. Zaman içerisinde Arap kültürü ile beslenmiş olan bölgenin bilim adamları bu kültürü Hevsâ diline naklederek kültürlerinin gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Bölge insanının ilgi duyduğu Arapça, Hevsâ dili üzerinde önemli bir rol oynamış ve özellikle de bu dili kullananlar tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Hevsâ dilinin Arapçadan

açlığı bastırmada etkin bir rol oynadığı için Şeyh Ebû Bekr de bu kasideyi yazmıştır. Bk. Ticânî, "Eseru'l-esâlibi'l-Arabiyye fi'ş-ş-ri'l Hevsevî lede'ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk", 147-163.

¹²⁷ Ticânî, "Eseru'l-esâlibi'l-Arabiyye fi'ş-ş-ri'l Hevsevî lede'ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk", 147-163.

¹²⁸ Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fi Nijerya*, 380.

¹²⁹ Tamamı için bk. Ticânî, "Eseru'l-esâlibi'l-Arabiyye fi'ş-ş-ri'l Hevsevî lede'ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk", 147-163.

¹³⁰ Ticânî, "Eseru'l-esâlibi'l-Arabiyye fi'ş-ş-ri'l Hevsevî lede'ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk", 147-163.

¹³¹ Bk. Ticânî, "Eseru'l-esâlibi'l-Arabiyye fi'ş-ş-ri'l Hevsevî lede'ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk", 147-163.

etkilenmesi, kullandığı Arapça kelimelerin sonundaki eklerden anlaşılmaktadır. Özellikle dînî, kültürel, sosyal ve ticarî alanlarda Arapça asıllı kelimeler çok olduğu gibi, eğitim, ilim ve teknoloji alanlarında da durum benzer şekilde gözükmektedir. Yani Arapça kelimelerin Hevsâ diline hâkim olduğunu ve onun içinde kaynaştığını görmekteyiz. Ayrıca Arapçadan kelime ve terim almanın yanında Arap nesir ve şiirinden etkilenmiş pek çok şair de Arap şiir bahirlerini Hevsâ şiirlerinde kullanmışlardır. Hevsâlîlar divanlarda, hükümet vesikalarının yazımında, şer'î mahkemelerde ve kitaplarının yazımında Arap harflerini kullanmışlardır. Bölgenin şairleri de şiirlerini Arap harfleri ile yazmışlar ve şiirlerinde Arap şiir ve üslubundan etkilenmişlerdir.

Kaynakça/Bibliography

- Abd Abdullah. *Dirâsetun tekabuliyye beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve lügati'l-Hevsâ alâ müsteva'd-demâir*. y.y., 2017.
- Abikan, Musa Abdüsselâm Mustafa. "el-Lügatu'l-Arabiyye fi Nijeryâ beyne'l-emsî ve'l-yevm". *Mecmeu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-Urdinî* 81 (Aralık 2011), 217-285.
- Abikan, Musa Abdüsselâm Mustafa. "eş-Şi'ru'l-İslâmî en-Nicîrî: Ehdefun ve Gâyâtun". *Islamic Research Institue*. Erişim 31 Ocak 2021. <https://iri.iiu.edu.pk/>
- Abdullah Kadir Ahmed. "el-Hicretu ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi İfrîkiyye (el-Habeşetu nemûzecen)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2015), 141-168.
- Ahmed Abdu's-Selâm. "Kitâbetu lügati'l-Yurbâ bi'r-remzi'l-Arabî -Târîhun ve İhtirâhun". *Mecelle Dirâse-İfrîkiyye* 7 (Ağustos 1990).
- Ali Ebû Bekir. *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye fi Nijerya*. Beyrut: Müessesu Abdi'l- Hafiz el-Besâd, t.y.
- Âmir, Ömer es-Seyyid Abdu'l-Fettâh. "el-Luğatu'l-Arabiyye fi İfrîkiyye". *fi Mecelleti Dirâseti İfrîkiyye* 28 (Aralık 2002).
- Arıkan, Adem. "Nijerya'da Selefiler". *İlahiyat Akademi* 1-2 (Ekim 2015), 283-302.
- Bâbekr, Hasan Muhammed Kadramârî. "el-Eseru'l-Arabiyye fi'l-lügati ve's-sekâfeti'l-İfrîkiyye". *Intetnational University of Africa*. Erişim 25 Ağustos 2020. <http://iua.edu.sd>
- Ba'lebekkî, Munîr. *Mevs'uatu'i-mevrid*. Beyrut, 1981.
- Bârî, Muhammed Fâdıl -Saîd İbrahîm. *el-Müslimûn fi garbi İfrîkiyye -Târîhun, Hadâretun*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2007.
- Bârî, Osmân Barâyamâ. *Cuzûru'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'l-garbi'l-İfrîkiyye*. y.y., 2000.
- Bevvâbetü'l-Ehrâm, Erişim 18 Nisan 2021. <https://gate.ahram.org.eg>
- Bûbekî, Sekîne. *el-Hareketu'l-ilmîyye fi's-Sûdânî'l-Garbî*. y.y., 2010.
- Bûtura, Ali. "el-Vucûdu'l-Hadâriyyu'l-Arabiyyu'l-İslâmî". *el-Manzûme*. Erişim 07 Nisan 2021. <https://search.mandumah.com/Record/454710>
- Cibrîl, Muhammed Mansûr, "İltikâu'l-kasâidi'l-Hevseviyye bi's-şî'ri'l-Arabî fi'l-müsteve'l-îkâ". *Menâru'l-İslâm*. Erişim 19 Eylül 2020. <https://islamanar.com>
- Cundî, Enver. *el-Âlemu'l-İslâmî ve'l-İsti'mâru'l-Siyâsî ve'l-İctimâî ve'-Sekâfî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1983.
- Emîn, Ebû Minkâ Muhammed. "Neş'etü ve tetavvuru edebi'l-Hevsâ". *Dirâsât İfrîkiyya* 11 (Haziran 1994), 135-154.
- Emîn, Ebû Minkâ Muhammed. *Kitâbu ta'rîfi an târihi lügati Hevsâ*. Hartûm, 1998.
- Emîn, Ebû Minkâ Muhammed. *Savtiyâtu lügati şûûbi'l-İslâmî fi Afrikâ*. Ribâd, 1999.
- "Eseru lügati'l-Hevsâ fi'r-rivâyeti'l-Arabiyyati'n-Nicîriyye". *Kırâât İfrîkiyye*. Erişim 06 Eylül 2019. <http://www.qiraatafrican.com>
- Federal University Kashere, Erişim 19 Eylül 2019. <https://oer.fukashere.edu.ng>
- Galadanchi, M.K.M. "An Introduction to Hausa Grammar". *Federal University Kashere*. Erişim 19 Eylül 2019. <https://oer.fukashere.edu.ng>
- Gladinti, Ahmed Said. *Hareketu'l-luğati'l-Arabiyye ve âdâbuhâ fi Nijerya min seneti 1804 ilâ seneti 1966*. Riyad, 1993.

- Hâcci, Rahme binti Ahmet - es-Sârim, Osmân-Abdülkerîm İsâ. “Vucûhü't-teesür bittürâsi'l-Arabî fî edebî'l-Hevsâ: ‘Amâlû'l-Hâcci Ebî Bekir İmâmü'l-kıyasiyye nemûzecen”. *Mecelletü'l-Üstâz* 1/209 (Haziran 2014), 103-114.
- Hatîciyâ, Muhammed Hârûn. “İstidrâkâtü havle's-siyâsiyyeti't-ta'limiyyeti'n-Nîciyye ticâhe mevkîfihê fî ta'limi'l-lügati'l Arabiyye, Nîciriyye”. *Mecelletü'l-kalem* 1 (Ocak 2015), 1-8.
- Hicâzî, Mustafa es-Seyyid. *Mu'cemu'l-elfâzi'l-Arabiyye fî lugati'l-Hevsâ*. Riyad, 2005.
- Hiskett, Mervyn. “Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1279/1819-1862)”. çev. Kadir Özköse. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Aralık 2003), 173-202.
- Hiskett, Mervyn. “Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları”. çev. Kadir Özköse, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/19 (Haziran 2004), 357-366.
- Hiskett, Mervyn. “Kuzey Nijerya”. çev. Kadir Özköse, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 249-260.
- İbn Batuta, Muhammed b. Abdillâh. *Rihlatu İbn Batuta fî Garâibi'l-emsâl ve acâibi'l-esfâr*. Beyrut, 2003.
- İbnu'l-Esîr, İzzettîn b. el-Esîr. *Üsdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvîd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, t.y.
- İlûrî, Adem b. Abdillâh b. Habîbillâh b. Abdillâh. *Mûcez Târîhi Nijeryâ*. Beyrut, 1965.
- İsmail Hüseyin. “Fennü'n-nakâid fî'l-edebî'l-Arabî'n-Nicirî: Bilâdü Yavruba nemûzecen”. *Mecelletü'l-âsima* 8 (2016), 102-109.
- İsmâil Semîr İzzet İbrahim. “el-Esvâtü'l-Hevsâviyye Beyân li'l-Havâs ve Tahdîd li'l-Melâmih (Dirâse Nazariyye)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 245-268.
- Lodhî, Abdulaziz Y. “The Language Situation in Africa Today”. *Nordic Journal of African Studies* 2(1) (1993), 79–86.
- Mejelle al-Tilmeez, Erişim 15 Nisan 2021. <http://www.tilmeezjournal.com>
- Muhammed Ahmed Medîh. “İshâmâtu ulemâi Kano fî neşri's-sekâfeti'l-Arabiyye fî Nijeryâ”. *el-Mu'temeru'd-devlî li'l-luğâti'l-Arabiyye*. (Mayıs 2014) Erişim 15 Şubat 2021. https://www.alarabiahconferences.org/wp-content/uploads/2019/09/conference_research-1085036774-1409386028-758.pdf
- Muhammed Ebû Bekr. “Eseru's-Sekâfeti'l-Arabiyye fî Şuûbi Şimali Nijeryâ”. *el-Mu'temeru'd-Düveliyi's-Sâlis li Lügati'l-Arabiyye* (Mayıs 2014), 1-9.
- Muhammed er-Râbi Suad. *Esmâ binti eş-Şeyh Osman Fudi İntacâtü'l-Arabiyye*. y.y., 2010.
- Muhammed er-Râbi Suad. *Musâhemetu ulamâi bilâdi Hevsâ fî humâyeti'l-lugati'l-Arabiyye ve neşruhâ fî Ğarbi İfrîkiyye*. Kano: Bayero University, 2013.
- Muhammed er-Râbi Suad. “Bünyetü'l-kelime beyne'l-lügati'l-Arabiyye ve'l-lügati'l-hevsâviyye”. *Kirâât İfrîkiyye*. Erişim 08 Mart 2021. <http://www.qiraatafrican.com>
- Muhammad Shariff Ramadan. “Arap Kültürünün Nijerya Kültürlerine Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”. *Yeni Usullerle İslâmî Tebliğ ve Temsil -Milletlerarası İlmî Toplantı-*. ed. Ahmet Kavas. 269-277. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Müt'atü'l-Ma'rife, Erişim 25 Mart 2021, <https://hiragate.com/>
- Nemdî, Ali İshâk. *Fî kabdati'l-ummâl*. Nijerya: Durre's-Sekâfe, 2015.

- Nurse, Derek – Spear, Thomas. *The Swahili*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1985.
- Osman b. Fûdî. *Nûru 'l-elbâb fî zikri 'l-umûr*. Nijeryâ, t.y.
- Özköse, Kadir. “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.
- See Islam for Africa*. Durban: Islamic Movement of South Africa, 1990.
- Sokoto, Nâsır Ahmed. “Eseru’l-lüğati’l-Arabiyye fi’ş-ş‘iri’l-Hevsâ el-Mektûb bi’l-harf’i’l-Arabî”. *Mecelletu’l-ulûm ve’l-buhûsü’l-İslâmî* 17 (1) (2016), 1-8.
- Sokoto, Nâsır Ahmed. “el-İtticâhu’r-remzî inde’ş-şâir el-Vezîr Cüneyd: Dirâsetun tahlîliyye”. *Degel Journal of Faculty of Arts And I Islamic Studies* 14 (Haziran 2017), 3-8.
- Soyupek, Hasan. “Arapça’nın Sevâhilî Dilinin Gelişmesine Katkısı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017), 71-90.
- Şa‘binî, Muhammed Mustafa. *Nijeryâ ed-Devle ve’l-muctema’*. Beyrut: Dâru’n-n-Nahdati’l-Arabiyye, 1974.
- Şebeketü’l-Alûka, Erişim 25 Mart 2021. <https://www.alukah.net/literature>
- Tâhir, Muhammed Dâvud. *Şa‘bu’l-Hevsâ*. Kano: Matbaatu Sîn Kâf, 2001.
- Tîcânî, Tâhir Lavan Muâz. “Eseru’l-esâlîbi’l-Arabiyye fi’ş-ş‘iril Hevsevî lede’ş-Şeyh Ebî Bekr Atîk Senk”. *Mecelletü’l-kısmi’l-Arabiyye Câmiatu Bâzurû* 9 (Ekim 2016), 147-163.
- Yusuf el-Halife Ebû Bekr. *el-Lüğatu’l-Arabiyye fî Afrika fî kitâbi’l-luğât fî Afrikâ*. Hartûm: Dâru Câmiatu Afrika, 2006.
- Zâri’, Merve Mahmûd Halil. “eş-Şi’ru’l-Hausâvî”. *Dirâsât İfrîkiyye* 54 (Aralık 2015), 31-62.